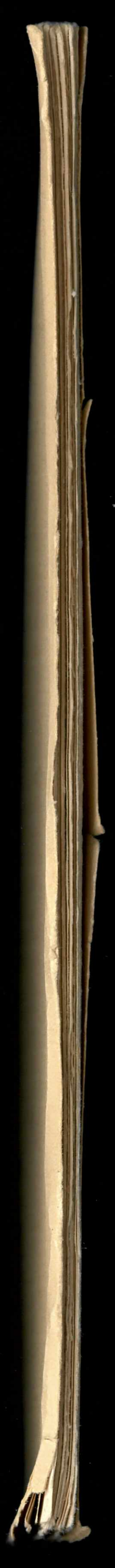
NILS LITHBERG, ALMANACKAN

Svenska Humanistiska Förbundet

ALMANACKAN

Från astrologisk rådgivare till svensk kalender

av

Nils Lithberg

P. A. Norstedt & Söners Förlag / Stockholm

Nils Lithberg

ALMANACKAN

Svenska Humanistiska Förbundet
40

ALMANACKAN

Från astrologisk rådgivare till svensk kalender

av

NILS LITHBERG

P. A. Norstedt & Söners
Förlag / Stockholm

STOCKHOLM 1933
KUNGL. BOKTRYCKERIET. P. A. NORSTEDT & SÖNER
330780

ALMANACKAN anses vara ett av de omistligaste tingen i hemmet, men för några mansåldrar sedan hade den ännu en långt mera central plats än nu. Jämte några andaktsböcker och ytterligare på sin höjd några skillingtryck utgjorde den husets hela bibliotek, och där man behövde ett gudsordsblad — katekes- eller psalmboksblad — för att ladda en bössa, för att binda en gast, för att skydda kreaturen för trollen, där kunde ofta ett almanacksblad göra samma tjänst; — det är i det tryckta ordet, icke i dess innehåll, som kraften sitter. Almanackan var också ett oersättligt vademecum i det dagliga livet. Här noterade ämbetsmannen sina resor och sina löneuppbörder, bonden skrev upp, när han sådde sin råg eller när han väntade, att hans ko skulle kalva, och här kunde ända fram till 1870 den läskunnige göra sig underrättad om hur väderleken skulle bli under årets olika dagar.

Liksom månaderna hade sina namn, så hade dagarna sina, och vid dem anknöt lantfolket sina sysslor. Det var gamla underliga namn: Petter Katt $^{22}/_{2}$, Tiburtius $^{14}/_{4}$, Korsmässa $^{3}/_{5}$, Peregrinus $^{16}/_{5}$ o. s. v. Det hände, att icke alla dessa namn stodo i almanackan, liksom det långt ifrån var vid alla almanackans namn, som sysslor eller sedvänjor voro fästade, men

icke dess mindre innehade namnen i almanackan i gamla tider, liksom än i dag, en mycket central plats i folkets medvetande och intresse. I de diskussioner, som ibland förekomma i tidningsspalterna, åberopas alltid sambandet mellan almanackan och namngivningen. Ännu för omkring 60 år sedan var det också t. ex. på Gotland vanligt att fira namnsdagar vida mer än födelsedagar, man uppvaktade med gåvor och blommor, särskilt med vackert bundna namnsdagskransar. Många av de gamla hade heller icke reda på sin födelsedag, och i äldre tider var det ju dessutom ofta dopdatum, icke födelsedatum, som antecknades i kyrkboken.

Den nuvarande namnlängden, liksom över huvud hela uppställningen av den officiella almanackan, fastställdes i kungl. brev den 18 maj 1900. Efter två motioner till 1899 års riksdag, den ena av ledamoten för Kinda och Ydre i Östergötland C. E. Johansson i Berga (Kisa), den andra av Ernst Carlson och Knut Almqvist, vilka biföllos i kamrarna den 8 maj, följde en diskussion, i vilken bl. a. Antikvitetsakademien tog livlig del. Alla yrkanden om uppskov med ett inom Vetenskapsakademien utarbetat förslag och om fortsatta utredningar erhöllo emellertid ett brått slut genom det nyssnämnda kungl. brevet, och därigenom bragte dåvarande ecklesiastikministern Nils Claëson åtminstone för den närmaste framtiden ur världen en fråga, som med jämna mellanrum diskuterats alltsedan Vetenskapsakademien i en skrivelse i februari 1831 tog upp spörsmålet om namnlängdens modernisering. Men frågan var då långtifrån ny. Av allt att döma har den stått i skottlinjen, alltsedan svenska almanackor började regelbundet utgivas vid 1500-talets slut.

När frågor om namnen i almanackan diskuteras, brukar det från den mera traditionsbevarande delen av samhället framhållas, att de gamla namnen ha sitt upphov i våra me-

deltida kalendarier, och i sin P. M. i samband med 1900 års reform yrkade också Hans Hildebrand på att de partier av almanackan, som utgjorde »den från medeltiden ärvda delen av vårt kalendarium», skulle behållas oförändrade. Här möter emellertid svårigheten att avgöra vilket av våra medeltidskalendarier, man skall betrakta som moderkalendarium till almanackan, ty varje stift följde då sina egna traditioner och hade sina särskilda helgdagar. Det hände t. o. m., att ett och samma helgon icke firades på samma dag. I Finland (Åbo stift) firades Henriksdagen på den 20 jan. och Annadagen på den 15 dec.; på svenska sidan voro de motsvarande dagarna 19 jan. och 9 dec. Eskilsdagen firades i Strängnäs stift den 11 juni, i Uppsala och Åbo den 12, i Västerås den 6 okt., i Linköping den 6 okt. med en mindre fest den 12 juni, i Skara den 8 okt. Den namnlängd, som var gällande t. o. m. år 1900, företedde vissa likheter med Västeråskalendariet, men det fanns också flera av dess namn, liksom av namnen i våra kyrkliga medeltidskalendarier i allmänhet, som icke blott saknades i 1890-talets almanacka utan som heller icke någonsin funnits i en svensk almanacka. Och går man längre tillbaka i tiden, blir almanackans namnlängd icke, som man skulle vänta sig, allt mera svensk, utan tvärt om avlägsnar den sig alltmer från svensk tradition. Men i gengäld inträffar det egendomliga, att den antar en allt större likhet med samtida danskt och tyskt namnskick.

För att utreda dessa frågor blir det nödvändigt att göra klart, hur almanackan från början sett ut, när, hur och var hon uppstått. Det är några sidor av en sådan undersökning, som vi nu skola ägna vår uppmärksamhet åt.

De två motionerna vid 1899 års riksdag mot den gällande almanackan vände sig mot helt olika beståndsdelar av henne. Johansson i Berga ville endast ha bort djurkretsens tecken

och tiderna för planeternas uppgång. Carlson och Almqvist ville ha namnen moderniserade. Det var väl i första hand djurkrets- och planettecknen, som gåvo almanackan hennes karakteristiska och ej så litet hemlighetsfulla utseende, och en blick bakåt i tiden visar, att hennes typografiska uppställning också ägde ålderns patina. Det var ingen skillnad i almanackan år 1900 och 1750; i stort sett var utseendet detsamma redan i den första svenska almanackan, vi känna, tryckt i Stockholm 1585, fig. 14. Bortom denna tid ha vi danska almanackor sedan 1570 och tyska åtminstone från omkr. 1550 — alltjämt samma nästan stereotyperade enhetlighet i utstyrsel och format. Men då vi komma ännu hundra år bakåt i tiden, då har en katastrofal omgestaltning ägt rum, och den gäller icke blott utseendet utan också innehållet.

I.

Det är vid 1400-talets mitt vår undersökning sätter an. Den tidigare medeltidskalendern hade varit en evighetskalender, användbar för vilket år som helst, blott man kände dettas s. k. söndagsbokstav och gyllental. Dessa båda begrepp torde för flertalet tarva en närmare förklaring.

Kännedomen om ett visst års söndagsbokstav möjliggör angivandet av den veckodag, på vilken årets olika data infalla. 1 januari är betecknad med A, se sid. 11, den 2:a med B, den 3:e med C o. s. v. t. o. m. den 7:e, som är betecknad med G. Därpå följer den 8:e, ånyo betecknad med A, den 9:e med B o. s. v. Vi ha på detta sätt varje vecka betecknad med de sju första bokstäverna i alfabetet. Inträffar nu 1 januari på en söndag, såsom fallet är 1933, är A årets söndagsbokstav, emedan 1 januari heter A, och alla de dagar i

året, som med oupphörligt upprepande av alfabetets sju första bokstäver heta A, äro detta år söndag. Detta blir sålunda fallet för 8, 15, 22, 29 januari, 5, 12, 19 februari o. s. v. År 1934 kommer nyårsdagen att infalla på en måndag, A-dagen blir måndag, B-dagen tisdag, C-dagen onsdag o. s. v., G-dagen blir söndag och årets söndagsbokstav är G, då t. ex. 1 april och 1 juli heta G, äro alltså dessa dagar år 1934 söndagar, liksom även Marie bebådelse och midsommardagen. Gemene man kunde också i äldre tider räkna ut de olika veckodagarna på fingrarna. Att räkna ut söndagsbokstaven för ett visst år, t. ex. för år 1249, lät sig göra men kunde icke ske utan kännedom om en viss klav, men hade man blott söndagsbokstaven en gång given, var resten mycket liten möda. Om 29 januari är A så är den 30:e B, 31:a C och 1 februari D. Då februari har jämnt fyra veckor blir även 1 mars D, och då 29 mars följaktligen också är D, blir 1 april G o. s. v. För att underlätta orienteringen hade man en minnesvers för dagbokstäverna i den första dagen av årets 12 månader så lydande (jämf. sid. 11): **A**lla **D**e **D**agar **G**ud **B**öd **E**der **G**å **C**hristligen **F**ram **A**tt **D**em **F**ullborda; sålunda januari och oktober börja med A, februari, mars och november med D, april och juli med G, maj med B, juni med E, augusti med C samt september och december med F; vem som helst kan i en vanlig almanacka övertyga sig om att t. ex. februari, mars och november eller september och december börja på samma veckodag. För att nu räkna ut en viss dag i året tar jag fingrets leder till hjälp, med de tre lederna på insidan, de tre på utsidan samt spetsen får jag sju punkter, som betecknas med veckans sju dagbokstäver enligt omstående figur, fig. 1. Om jag således vill ta rätt på den dag, då 10 augusti infaller i år, har jag först att med hjälp av den nyssanförda minnesversen göra mig underrättad om vad

första augusti heter, den är C, C infaller på tredje leden av långfingrets insida och där har jag sålunda 1 augusti. Jag räknar nu över spetsen, fingrets utsida, återigen dess insida o. s. v. till 10 då jag kommer till tredje leden på fingrets utsida. Nu är detta års söndagsbokstav A, vadan söndagen i år sitter vid första leden vid fingrets insida, och räknar jag härifrån veckans dagar, heter tredje leden på utsidan torsdag, som sålunda är veckodagen för den 10 augusti. Den 1 juli heter G — första leden på utsidan —, den 25 juli

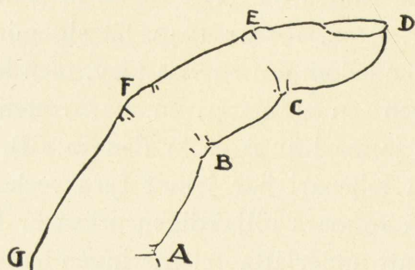

Fig. 1. Veckodagarna på fingrets leder.

infaller sålunda på tredje leden på insidan som är C och är följaktligen en tisdag. I kalendern voro alla dagar betecknade med sina bokstäver, och därför kunde man genast se, att t. ex. den 8 maj i år infaller på en måndag, därför att den första heter B och A är ju i år söndag; 1935, då F blir söndagsbokstav, infaller t. ex. den 5 februari, som är A, på en tisdag. Årets söndagsbokstav anges ännu för vart år i den lilla 20-öres almanackan.

Gyllentalet möjliggör kännedom om vid vilka tider månskiftena infalla under året. Månen gör sitt omlopp kring jorden under i runt tal 29 ½ dygn, 12 månvarv bli därför 354 dagar eller ungefär 11 dagar mindre än ett år på 365 dagar. En nymåne, som 1933 inträffar den 24 april, inträffar 1934

Tabell över dagbokstäver, s. k. söndagsbokstäver, och gyllental enligt den medeltida kyrkokalendern.

	Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	
1	**A** 3	**D**	**D** 3	**G**	**B** 11	**E**	**G** 19	**C** 8	**F** 16	**A** 16	**D**	**F** 13	1
2	B	E 11	E	A 11	C	F 19	A 8	D 16	G 5	B 5	E 13	G 2	2
3	C 11	F 19	F 11	B	D 19	G 8	B	E 5	A	C 13	F 2	A	3
4	D	G 8	G	C 19	E 8	A 16	C 16	F	B 13	D 2	G	B 10	4
5	E 19	A	A 19	D 8	F	B 5	D 5	G 13	C 2	E	A 10	C	5
6	F 8	B 16	B 8	E 16	G 16	C	E	A 2	D	F 10	B	D 18	6
7	G	C 5	C	F 5	A 5	D 13	F 13	B	E 10	G	C 18	E 7	7
8	A 16	D	D 16	G	B	E 2	G 2	C 10	F	A 18	D 7	F	8
9	B 5	E 13	E 5	A 13	C 13	F	A	D	G 18	B 7	E	G 15	9
10	C	F 2	F	B 2	D 2	G 10	B 10	E 18	A 7	C	F 15	A 4	10
11	D 13	G	G 13	C	E	A	C	F 7	B	D 15	G 4	B	11
12	E 2	A 10	A 2	D 10	F 10	B 18	D 18	G	C 15	E 4	A	C 12	12
13	F	B	B	E	G	C 7	E 7	A 15	D 4	F	B 12	D 1	13
14	G 10	C 18	C 10	F 18	A 18	D	F	B 4	E	G 12	C 1	E	14
15	A	D 7	D	G 7	B 7	E 15	G 15	C	F 12	A 1	D	F 9	15
16	B 18	E	E 18	A	C	F 4	A 4	D 12	G 1	B	E 9	G	16
17	C 7	F 15	F 7	B 15	D 15	G	B	E 1	A	C 9	F	A 17	17
18	D	G 4	G	C 4	E 4	A 12	C 12	F	B 9	D	G 17	B 6	18
19	E 15	A	A 15	D	F	B 1	D 1	G 9	C	E 17	A 6	C	19
20	F 4	B 12	B 4	E 12	G 12	C	E	A	D 17	F 6	B	D 14	20
21	G	C 1	C	F 1	A 1	D 9	F 9	B 17	E 6	G	C 14	E 3	21
22	A 12	D	D 12	G	B	E	G	C 6	F	A 14	D 3	F	22
23	B 1	E 9	E 1	A 9	C 9	F 17	A 17	D	G 14	B 3	E	G 11	23
24	C	F	F	B	D	G 6	B 6	E 14	A 3	C	F 11	A 19	24
25	D 9	G 17	G 9	C 17	E 17	A	C	F 3	B	D 11	G 19	B	25
26	E	A 6	A	D 6	F 6	B 14	D 14	G	C 11	E 19	A	C 8	26
27	F 17	B	B 17	E	G	C 3	E 3	A 11	D 19	F	B 8	D	27
28	G 6	C 14	C 6	F 14	A 14	D	F	B 19	E	G 8	C	E 16	28
29	A		D	G 3	B 3	E 11	G 11	C	F 8	A	D 16	F 5	29
30	B 14		E 14	A	C	F	A 19	D 8	G	B 16	E 5	G	30
31	C 3		F 3		D 11		B	E		C 5		A 13	31

omkr. 13 april, 1935 omkr. 2 april, 1936 omkr. 21 mars o. s. v. Efter 8 år är skillnaden c:a 91 dagar eller ungefär jämnt 3 månader; 19 år däremot med sammanlagt c:a 6,939 dagar bli däremot nästan jämnt 235 månlopp. Detta gör, att om år 1933 nymånen infaller 24 april, är det nymåne samma dag 1952; skillnaden är så obetydlig, att den efter juliansk tideräkning på något mer än 300 år uppgår till ett dygn. Upptäckten att månskiftena vart 19:e år återkomma på samma plats i solåret uppges hava gjorts av greken Meton år 432 f. Kr. På grundval härav uppställdes solåret i cyklar fr. o. m. år I t. o. m. år XIX. I de medeltida kalendarierna utmärkas de olika nymånarna sålunda, att vid de data, där sådana infalla under år I, står en 1:a, under år II en 2:a o. s. v., och då månomloppen — lunationerna — icke kunna anges på bråkdelar av dygn, äro dessa upptagna till omväxlande 29 och 30 dagar. I det vedertagna schemat för den medeltida kyrkokalendern, se sid. 11, står 1 vid 23 jan., 21 februari, 23 mars, o. s. v., alltid med ett mellanrum av 29 eller 30 dagar. Sista 1:an för året står vid 13 dec.; räknar man härifrån 30 dagar framåt, kommer man till 12 jan., nu under år II i den nittonåriga cykeln, och därför står här en 2:a. Sedan följa 2:orna på samma sätt, 10 febr., 12 mars, 10 april, och på den sista 2:an den 2 dec. följer efter 30 dagar en 3:a vid 1 jan.; nu befinner man sig i år III. Under år XIX står sista 19-siffran vid 24 dec., vi räkna därifrån 30 dagar framåt och stå ånyo vid nymånedatum för år I på den 23 jan. Då 3 står vid 1 jan., 11 vid 3 jan., 19 vid 5 jan. o. s. v., innebär detta, att åren III, XI och XIX nymåne inträffar vid respektive 1, 3 och 5 jan. Siffrorna i den sålunda erhållna serien av 3, 11, 19, 8, 16, 5, 13, 2 o. s. v. kallas för de gyllene talen, numeri aurei: uppkomsten av detta namn har icke kunnat tillfredsställande förklaras.

Dessa numeri aurei tjänade emellertid det praktiska syftet att upplysa om när ny och nedan inföllo och framför allt när det ny inträffade, efter vilket påskterminen bestämdes. Siffran angav dock icke när den verkliga nytändningen inträffade, månens »incensio», utan när nyet någon dag senare först syntes, månens »primatio» — därav även namnet primtal —, och man räknade då fullmånen 13 dagar senare. Om nu för år 1462 anges, att 19 är gyllental eller, som det i samtida nordiska runskrifter heter, primtal eller prim, så innebär detta, att den första nymånen för året skall infalla den 5 jan. Den 5 mars är åter nymåne det året och 13 dagar därefter, sålunda den 18 mars, infaller fullmåne. Bortse vi från de rubbningar, som följde av den julianska tideräkningens ofullkomlighet, skulle vårdagjämningen inträffa först den 21 mars. För att komma till den första fullmånen efter vårdagjämningen måste vi sålunda avvakta ny nytändning, vilken inträffade den 4 april, sålunda fullmåne den 17 april. Denna dag har i kalendariet bokstaven B, årets söndagsbokstav är C, varför den 17 är en lördag och påskdagen detta år inträffade den 18 april. Att kunna räkna ut påskdagen var av vikt icke så mycket för påsken själv som för hela den del av året, från fastlagssöndag till trefaldighet och Kristi-lekamensfesten, vars placering blev beroende av påskveckan, och en lång rad av de stora marknaderna för året voro bestämda icke till det eller det datum utan till den eller den dagen i fastan, efter påsk, före pingst o. s. v. Vad kännedomen om gyllental och nymåne betydde för individen med hänsyn till de sysslor, som skulle förrättas i ny eller nedan eller vad som annars då skulle företagas, därtill få vi strax anledning att närmare återkomma.

I stället för den alltsedan den klassiska forntiden kvarlevande, på söndagsbokstäver och gyllental byggda evighets-

kalendern, fig. 2, erhålla vi under 1400-talet s. k. ephemerider, beräkningar framför allt av månens lopp utförda för vissa bestämda år, icke såsom tidigare under medeltiden beräknade efter s. k. medelkonjunkturer, och omfattande perioder på 19 år. Den gamla och den nya tiden mötas i 1400-talets två största astronomiska namn, Johannes von Gmunden, död som kansler för Wiens universitet 1442, och Johannes Müller från Königsberg, benämnd Regiomontanus, vilken 1475 kallades till Rom av påven i och för den redan då planerade kalenderreformen och som följande året dog där. Bägge två fingo kalendrar utgivna i tryck.

Men dessa av matematiker utförda och på astronomiska grunder vilande kalendrar ha med almanackans uppkomst ingenting att skaffa. Almanackan har spirat ur en frodigare örtagård, hon har under läkarnas händer vuxit upp ur den medeltida astrologien. Hon är nästan årsbarn med boktryckarkonsten, och hon hör jämte biblar till de första alster denna spridde.

II.

Den första almanackan av det slag, som här är i fråga, trycktes av Gutenberg för året 1448. Den är endast bevarad i några pappersflisor, som för ett 30-tal år sedan i Landesbiblioteket i Wiesbaden upptäcktes i pärmen till en bok från benediktinerklostret Schoenau. Om man icke ungefär samtidigt funnit några andra tryckta fragment, som man velat göra ännu äldre, skulle en almanacka varit den äldsta bevarade produkten av den västerländska boktryckarkonsten. Under närmast följande tid börja nu almanackstrycken dugga allt tätare, och från och med år 1470 förekomma de regelbundet. Ett av de äldsta trycken, som ge en klar bild av

Fig. 2. 1458. Kalender efter Johannes v. Gmunden († 1442).
Heitz und Haebler, Taf. 1.

uppställningen och syftemålet, är en kalender för år 1462, härstammande troligen från Mainz eller trakten däromkring. Den har formatet av ett stort pappersblad, som en väggtavla, och uppställningen är följande, fig. 3:

Först de orienterande kalendariska data: »Dye gulden czal 19. Suntag puechstab C. Czwischen dem christag und ersten suntag in der vasten sind 10 wochen und 2 ubrig tag.» Så följer en redogörelse för nytändningar och fullmånar under året, där dock månadernas namn samt timme och minut, då månskiftet inträffar, äro införda för hand. Större delen av bladet, eller nära 2/3 av hela tryckytan, upptas emellertid av en text, som vid första påseendet har mycket litet med en almanacka att göra, och den börjar så här: »Item jungen leuten ist güet czü lassen in auff nemenden man und alten in ab nemenden man», d. v. s. för unga personer är det bra att låta åder under växande måne (i ny), för gamla under avtagande måne (i nedan). Så fortsätter texten: »Jenner, Samstag nach dem newen iar an die payn. Montag vor und der drey künig abent an die fuess. An der drey kunig tag und dar nach an das haupt. An sand sebastian und agnesen tag (20. 21 jan.) an die lent. An sand paul pekerung abent (24 jan.) an die scham. — Hornung. Am liechtmestag (2 febr.) an die fuess» etc. Sedan alla årets månader på detta sätt genomgåtts, avslutas kalendern.

Vi ta ett nytt exempel ur högen. Denna gång en Bambergeralmanacka av år 1495, fig. 4. Uppställningen är densamma, först de vanliga orienterande upplysningarna om året, dess söndagsbokstav, gyllental, påskens infallande m. m., därefter månskiftena, och så heter det: »Hyernach volgen die tag gutes aderlassen», med en hänvisning till den arabiske läkaren Avicenna (980—1037) och så förteckningen över de dagar under året, som äro goda åderlåtningsdagar. Men något

Dre guldein zal 16 Suntag puchstab c Zwischen dem christag und ersten suntag in der vasten sind 10 wochen und 2 ubrig tag

Newman und volman des mans nach warn lauff auff weren darin die ur zu rayten sind nach mittag des selbi gen tags dar an sy geschriben sind oder vergangen mit na

Samstag vor blasy	7	25 nach mitag	Samstag vor antony	3	58 nach mitnacht
Montag nach mathie	9	56 nach mitnacht	An sand valletin tag	1	20 nach mitag
Mitich nach verkündung m.	2	32 nach mitnacht	Montag nach gregory	10	54 nach mitag
Phinztag nach georgy	4	6 nach mitag	An tiburtzy tag	8	28 nach mitnacht
Sambstag nach urbani	4	1 nach mitnacht	Phinztag vor sophie	8	48 nach mitag
Suntag vor petri u. pauli	2	46 nach mitag	Sambstag vor viti	3	2 nach mitnacht
Montag nach iacobi	11	32 nach mitag	Suntag vor magrete	2	48 nach mitag
Mitich nach bartholomei	8	51 nach mitnacht	An sand kreutze tag	4	8 nach mitnacht
Phinztag nach mathei	8	12 nach mitag	An unser frawn purd	9	18 nach mitag
Sambstag vor symon iude	1	54 nach mitnacht	Freitag vor kolmany	2	53 nach mitag
Suntag vor katherine	6	46 nach mitag	Suntag nach martini	8	44 nach mitnacht
An sand thoman tag	2	4 nach mitnacht	Erichtag nach nicolay	1	41 nach mitnacht

Item iungen leuten ist güet zu lassen in auff nemenden man und alten in ab nemenden man

Jenner

Samstag nach dem newen iar an die payn
montag vor und der drey künig abent an die fuess
an der drey kunig tag und dar nach an das haupt
an sand sebastian und agnesen tag an die leut
an sand paul pekerung abent an die scham

Hornung

Am liechtmesstag an die fuess
an blasy und phinztag dar nach an das haupt
mitich vor sand peters stul an die leut
suntag vor und an sand peters tag an die diech
phinztag nach mathie an die payn

Mertz

An s. kunigund t. phinztag dar nach an das hau.
mitich vor gregori an die lung ader
sambstag suntag nach gedrudis an die diech
an unser frawn verkün. un nechst dar nach an die p

Appril

An s. ambrosy tag und dar nach an die lung ader
sambstag suntag vor tiburty an die leut
sambstag nach tiburty an die diech
mitich phinztag vor georgy an die payn
an georgen tag un nechst dar nach an die lungel

May

Philippi iacobi und nechst nach an die lung ader
sampstag suntag vor pangracy an die leut
erichtag mitich nach sophie an die payn
phinztag nach sophie an die leut
freitag sampstag vor urbany an das haupt

Ander may

Suntag montag nach bonifacy an die leut
phinztag nach bonifacy an die diech
an s. veitz tag un nechst dar nach an die payn
sampstag suntag vor iohannis gotzt. t. a. d. haupt

Augst

phinztag freitag sabstag vor ulric an die leut
erichtag mitich vor und kilian tag an die diech
freitag vor iacobi an die lungel adern
freitag nach iacobi an die leut

Ander augst

Montag vor un stephani valentini an dy diech
erichtag nach sand steffan tag an die scham
suntag nach oswaldy an die payn
erichtag nach augustini an die diech

Herbst

Suntag montag nach egidy an die payn
mitich phinztag nach. kr. erhe. an die lung ader
montag erichtag vo un michael. an die diech

Ander herbst

Sambstag suntag nach michaelis an die payn
an sand franzisken tag an die fuess
an sand kolmans abet un tag an die lug ader
montag erichtag nach galli an die leut
sambstag suntag nach symonis iude an payn

Winter

An aller selen tag un nechst. d. n. an das haupt
erichtag vor martini an die lungel ader
an sand ottmar und nechst nach an die leut
freitag sampstag nach katherine an die payn
montag erichtag vor andree an die fuess

Ander winter

An s. andre tag und nechst nach. a. d. haupt
an sand lucyen tag und dar nach an die leut
freitag sampstag vor thome an die scham
erichtag darnach an die payn
an. s. stephan tag un nechst. d. n. an das haupt

Fig. 3. 1462 [Mainz?].

Heitz und Haebler, Taf. 2.

nytt har kommit till: efter notisen »Sambstag nach dem Jarstag gut on das haubt» — »lördag efter nyåret gott, utom huvudet» står »wider» = väduren. På torsdag efter Hadrianus i mars (4/3) är medelgott utom å lungådern, och här är tillagt kräftan. Varje gång huvudet nämnes, är det i kanten tillagt väduren, för länden står vågen, för lungådern kräftan. Det är zodiakens olika tecken, som äro satta i förbindelse med olika kroppsdelar.

För att fullt förstå detta måste vi göra en utvikning till tidens stora vetenskap, astrologien. I en uppsats i 1691 års almanacka om »Almanackans rätta bruk» skriver utgivaren, astronomie professorn Samuel Krook, att han med avsikt uteslutit redogörelser för åderlåtning, emedan han »ey kunnat sedt några Skjäl, hwarföre den ene aspect skall wara wälwillig åg god, den andra illwillig, ond åg skadelig, den ena medelmåttig, den andre bättre, den tridie utwald; hwarföre somblige aspecter skola förhindra Åderlåtandet 2 eller 3 Dagar förr åg effter; sombliga 1 dag, andra 12 Timmar förr åg effter. Hafwa Astrologi lämpat alla Menniskians Lemmar til wissa himelske Tekn, förbiudandes at man skall låta Blod på den Lem, som det Teknet tilkommer, när Månen uti samma tekn är»; sådant betecknar han som fåfänglighet och vidskepelse.

Med aspekt förstås den inbördes ställning, två planeter intaga till varandra på himlavalvet; — till planeterna räknades vid denna tid även solen och månen, men icke jorden, som var den medelpunkt, kring vilken allt rörde sig. Aspekterna åskådliggöras bäst av här återgivna figur, fig. 5. De äro till sin art fem. *Konjunktion* inträder, då två planeter sammanträffa i samma stjärnbild; t. ex. vid nytändning, då månen befinner sig mitt emellan jorden och solen, då befinna sig solen och månen i konjunktion. Vid fullmåne, då solen och

Uff das. lxxxv. Jare der mynder zale ist dyse tafel Neuer vnd Voller monde gemacht. Sontag puchstab ist. D. Die guldenzale ist. xiiij Der sonne Czickel ist. xx. Die romer zale. Indicio genant ist. xiij Czwischen weynnachten vnd der herren vaßenacht sein. ix. wochen vnd. iij tage. Czwischen liechtmeß vnd vaßnacht sein iiij wochen. Die gepunden zeit geth eyn am Sontag nach valentini. Die herren vaßenacht ist am Sontag nach Mathie. Der ostertag ist am Sontag vor Sant Jorgen tag. Die Creutz wochen am Sontag vor Urbani. Der Pfingstag am Sontag nach bonifacij. Das advent [illegible] am Sontag vor Andree.

	Stūd.	Mittag.	Miñ.
Jener vol am sontag nach obersten.	j	vor	xxvij.
Hornung new montag nach pauli.	ij	nach	xlviij.
Vol am tage appolonie.	iij	nach	xxxv.
Mertz new mitwoch nach mathie.	iiij	vor	xxxij
Vol mitwoch vor Gregorij.	iiij	vor	lviij
Aprill new donerstag n. annūcia. ma	iij.	nach	xxvij.
Vol donerstag nach Ambrosij.	viij	nach	ij.
May new [illegible] nach Georgij.	xij	nach	j.
Vol sambstag n. Johãs an portã la.	xj.	vor	xviij
Brachmon new sontag vor vrbani.	vij	vor	viij.
Vol am montag nach Bonifacij.	ij	vor	xvj.
Hewmon new mōtag vor iohañis.	j	nach	xlix.
Vol dinstag vor Kiliani.	iiij.	nach	xliij.
Augstmon new am abent magdalene	ix	nach	xvij
Vol am donerstag Sixti.	vj.	vor	xxxij
Herbstmon new donerstag vor bartho.	vj	vor	xxxviij
Vol am freytag nach Egidij.	vij	nach	xxxviij
weynmon new freytag vor Mathei.	vj	nach	xxxj
Vol am tag francisci.	vij	vor	ix.
wintermon new am tag Luce ewāgel.	ix	vor	xliiij.
Vol an aller Selen tag.	vij.	nach	xv.
wolffmon new dinstag vor Elizabeth	iij	vor	xxiij.
Vol am mitwoch nach Andree.	v.	vor	xlix.
Jener new mitwoch nach Lucie.		nach	xl.
Vol am tag silvestri.	iiij	nach	vj.

Hyernach volgen die tag gutes aderlaßen, wen als do spricht der meyster Avicenna so hat aderlaßen zwue stund. Eyne der notturftikeit do man nit verczyhen mag an schaden als yn der pestilencz vnd yn etzlichen andern kranckheyten do auß notturfft nichts zu meyden ist. Die ander zeit ist der erwelung die do sol sein bey dem tag nach volkumener [illegible] vnd des leybs [illegible] woe des not wer. Und die selbe erwelte zeit sol genumen werdenn, nach der meyster [illegible] nach glucklichem wesen des monds vnd gestyrns die dem leben vnd der gesuntheit zugeordent werden.

Jener.	Czeichen
Sābstag nach dē Jarstag gut on das haubt	wider.
Am abent [illegible] anthonij erwelt an die lend	wage
Am tag sebastiani [illegible] mittag, vnd am donerstag darnach erwelt on die diech.	schutz.
Freyt. vñ samb. vor liechtmes g. on dz haubt	wider.
Hornung	**Czeichen.**
Agathe vñ dē nebstē [illegible] n. mittel on die lung.	krebs
Donerstag vñ freyt. vor valēti. gut on die lēd	wage
Am tag valentini mittel on die schani	scorpio
Mertz	**Czeichen**
Donerstag nach adriani mittel on die lung.	krebs
Mōtag n. gregorij nach mit. gut on die diech	schutz
Sāb. vñ dē nebstē [illegible] erwelt ō die schīpei	wesserer
April	**Czeichen**
Mitwoch vor ambrosij mittel on die lung	krebs.
Montag vor Tiburcij gut on die diech	schutz
Am tag valeriani gut on die schynpein	wesserer
Mitwoch nach marci mittel on die lung	krebs
May.	**Czeichen.**
Dinstag nach walpurgi gut on die lend	wage.
Sambstag n. sophie gut on die schynpein	wesserer
Mitwoch darnach gut on das haubt	wider
Brachmon	**Czeichen.**
Mōtag vñ dinstag. vor [illegible] on die lēd	wage
Dinstag nach viti gut on das haubt.	wider
Hewmon.	**Czeichen.**
Freytag sam. nach visita. erwelt on die diech.	schutz.
Margare. dē negstē darnach mit on dz haubt	wider.
[illegible] vñ mōtag. n. [illegible] erwelt on die lend	wage.
Am freytag darnach erwelt on die dyech	schutz.
Augstmon.	
In dem augsten ist hye kein aderloß gesetzt.	
Herbstmon.	**Czeichen**
An sand Gilgē tag gut on die schinpeyn	wesserer
Am sambstag vnd suntag nach der gepurt vnser lieben frauen mittel on die lung	krebs
Mit. doner. nach mathei erwelt on die diech.	schutz.
Am abēt vñ tag michael erwelt on die schinpe.	wesserer
weinmon	**Czeichen.**
Am abent symonis vnd Jude der zwelffpotten erwelt on die schynpein.	wesserer
wintermon	**Czeichen.**
Am tag leonhardi mittel on die lung.	Krebs
Donerstag nach martini gut on die lend.	wage.
Sōtag nach Elizabeth gut on die schinpein.	wesserer
Freytag nach Katherine gut on das haubt	wider
wolffmon	**Czeichen.**
Mit. donerstag. nach Nicolai gut an die lend	wage
Freitag darnach vor mittag gut on die lend.	wage
Sontag vor thome apl̄i gut an die schinpein	wesserer
Am Cristabent gut an das haubt	wider.

Fig. 4. 1495. Bamberg [Johann Sensenschmidt eller Johann Pfeil].
Heitz und Haebler, Taf. 86.

månen befinna sig i rakt motsatt riktning på vardera sidan om jorden, stå de i *opposition.* När månen är halv och har avlägsnat sig tre zodiaktecken från solen eller 90° av himlavalvet, sägas de stå i *kvadratur;* har den avlägsnat sig fyra stjärnbilder eller 120°, sägas solen och månen stå i triangelställning, *trigonus;* har den avlägsnat sig endast två stjärnbilder, d. v. s. 60°, inträder sexkantställning, *sextilis.* Dessa aspekter kan naturligtvis månen intaga till vilken som helst av planeterna, och även dessa inbördes sägas stå i konjunktion, opposition o. s. v., och för att ange detta funnos särskilda tecken, så att t. ex. ♂ ☍ ♀ betyder att Mars och Venus stå i opposition, d. v. s. stå på vardera sidan av himlavalvet: står Mars i Skytten, står Venus i sådant fall i Tvillingarna. Såsom goda aspekter ansågos trigonus och sextilis, såsom onda opposition och kvadratur, konjunktion ansågs icke för egentlig aspekt. Goda planeter voro Jupiter, Venus och Solen, medelmåttiga Månen och Merkurius, onda planeter voro Saturnus och Mars. Det var en hel vetenskap bara att hålla reda på vad som borde eller fick göras under olika aspekter, och det fanns dessutom regler för huruvida sammanträffande mellan goda och onda planeter skulle vara lyckosamma eller icke liksom vilka planeter, som skulle anses stå i växelverkan med varandra, i händelse tre planeter kommo tillsammans — erhöllo konjunktion eller koitus — i en och samma stjärnbild.

Enklast åskådliggöres systemet med några exempel. När solen och månen stå i konjunktion, således vid nytändning eller som det på svenska hette blånedan, då hette det: »utför hemliga saker och rådslag, som du icke vill hava uppenbarade, i andra avseenden bör du sky denna aspekt». När månen är halv, d. v. s. står i den dåliga kvadratur-aspekten, då heter det: »då är gott att handla med domare och jurister

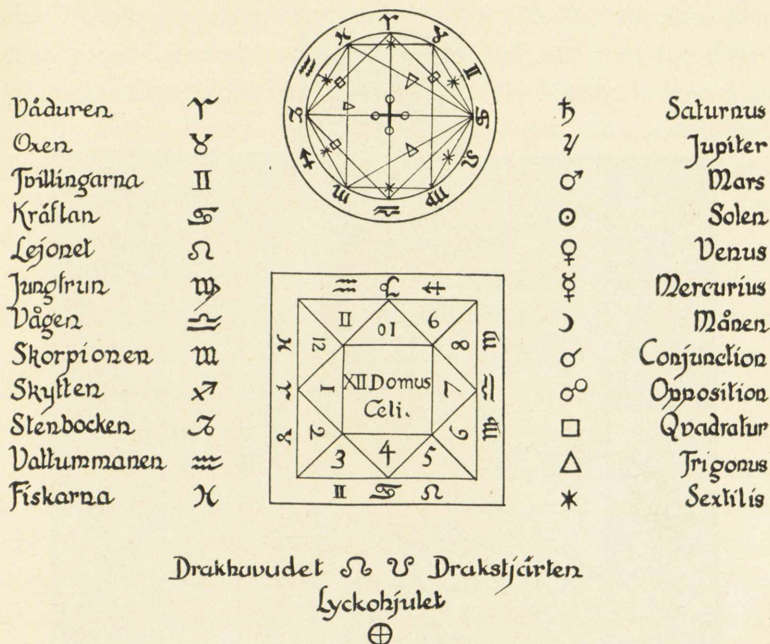

Fig. 5. Schematisk framställning av aspekter och de 12 husen. Rörande husen se sid. 24, noten.

med alla andliga och deras prelater, begär av dem vad du vill». Står återigen Venus i sixtilis med månen så heter det: »gift dig, öva kärlekslekar, plantera, klipp håret och skaffa dig nya kläder». — Men dessutom ha de olika planeterna olika makt i djurkretsens olika tecken, och för läkekonsten yttrade det sig bl. a. så, att Saturnus i Väduren rådde över bröstet, i Tvillingarna över bukpartiet, i Vågen över knäna. Venus på motsvarande ställen på himmelen över fötterna, halsen och bukpartiet. De rådde också över olika sjukdomar; de allra hemskaste, kräfta, spetälska, den fransosiska sjukan m. fl., utgingo från Saturnus, halsbölder, slag m. fl. från Jupiter o. s. v.

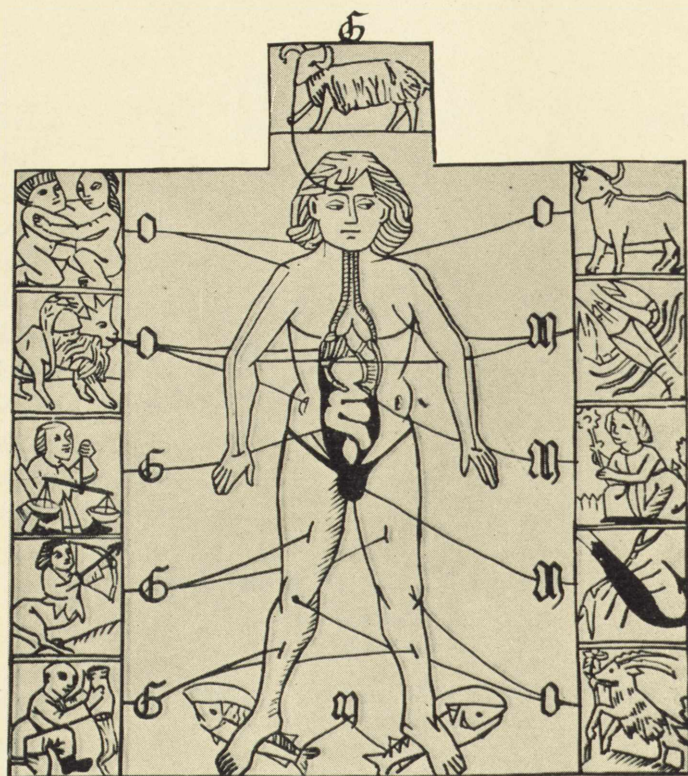

Fig. 6. Åderlåtningsmannen.
Efter en 1400-tals almanacka.

Henrik Rantzau, den lärdaste mannen i 1500-talets Danmark, meddelar beträffande åderlåtning bl. a., att de bästa aspekterna äro konjunktion mellan Månen samt Jupiter eller Venus, lämpliga äro trigonus eller sextilis mellan Solen, Venus och Jupiter samt Månen, icke farliga äro trigonus och sextilis mellan Månen och Mars. Farliga äro däremot dagen före och efter konjunktion eller opposition mellan Månen samt Saturnus och Mars, dagen före och efter fullmåne eller halvmåne samt de tre dagarna före och efter nytändningen.

Men liksom planeterna fungerade olika allt efter de himmelstecken, vari de stodo, så gällde det också, att man för åderlåtningen måste observera det tecken, vari Månen befann sig. Det är härpå Krook syftar, när han säger, att: »astrologi lämpat alla menniskians lemmar till vissa himmelska tecken, förbjudandes, att man skall låta blod på den lem, som det tecknet tillkommer, när månen uti samma tecken är».

Vi befinna oss här inför en av astrologiens och den medeltida läkekonstens mest bekanta grundsanningar, känd redan ur antikens skrifter och troligen äldre än alla andra planetföreskrifter eller aspektregler. Tydligast åskådliggöres saken genom en figur, fig. 6, som ända in till senaste tid allmänt förekommit åtminstone i de tyska bondehemmen, där kallad das Aderlassmänlein, i engelska almanackor the anatomic man. Principen är den, att de olika delarna av människokroppen stå i förbindelse med zodiakens olika tecken. Fördelningen varierar något i de olika versionerna. Jag anför en efter 1567 års Psalmbok:

»Hoffwudet haffwer Wäduren i sitt wold.
I halsen haffwer Oxen sitt tilhåld.
Twillinganar regera armar och hender.
Krewetens regement til brystet lender.
Om hjertat haffwer Leyonet både umsorgh och acht.
Leffwer och lungor stå i Jungfrunes mact.
Inelffwernes herre Wåghen altijd är.
För hemlig ting Scorpio åhoga bäär.
Skyttarens welde i Länderna står.
Steenbocken regerar knä och låår.
Watumannen styrer benkalffwar och skenebeen.
Öffwer fötterne rådher Fisken alleen.»

Djurkretsens tecken följa den officiella ordningen:

»Sunt Aries, Taurus, Gemini, Cancer, Leo, Virgo
Libraque, Scorpius, Arcitenens, Caper, Amphora, Pisces.»

Hur ordningen med Väduren som första tecken uppstått är icke alldeles klart. Vid det nuvarande nyåret står solen i Stenbocken, och i Väduren ingår den först i mars. I andra uppräkningar kan någon gång Lejonet inleda raden av djurkretsens tecken. Detta hänger otvivelaktigt samman därmed, att enligt Firmicus Maternus (Matheseos Lib. III, præf. 4 och Cap. I, 1) solen vid världens skapelse ansågs ha stått i 15° Lejonet.[1] Men sin högsta makt och inflytelse, sin Exaltatio eller Hypsoma, uppnådde hon om våren i 19° Väduren. Enligt den medeltida kyrkans uppfattning hade däremot världen skapats den 18 mars och solen sålunda den 21 mars, den dag, då den gick i Väduren. I Vädurens tecken hade den sålunda börjat sin första vandring över himmelen.

Väduren råder över det högsta och yppersta hos människan, hennes huvud, och efter tecknens ordning på himlen följa de människokroppen neråt. Det ligger en mycket allvarlig innebörd i detta. Människan har alltid haft en stark auktoritetstro. Vi ha det mer eller mindre omedvetet själva; om icke annat, så behöva vi en teori, som vi kunna tro på, som vi kunna lita till och inrätta vårt tänkande och vår tillvaro efter. Och det vissast bestående har varit naturen. Hos vildarna växla gudarna mera än hos de civiliserade folken, men det som icke växlade, det var naturen; naturen med berg och vatten och fiender och djur och stjärnor var evig. Hos romarna var utskiftningen av jorden en prästerlig handling som alltid utfördes med bestämt iakttagande av himmelsriktningen. Grundlinjen i ett jordskifte, cardo, var på samma gång en bild av världsaxeln, och tvärlinjen, decumanus, var densamma som delade världen i två halvor.

[1] I thema mundi — då världen skapades — stod Solen 15° Lejonet, Månen 15° Kräftan, Saturnus 15° Stenbocken, Jupiter 15° Skytten, Mars 15° Skorpionen, Venus 15° Vågen och Merkurius 15° Jungfrun. Dessa tecken äro därför planeternas egentliga hus.

När man gjorde så, var det otvivelaktigt för att tillförsäkra markskälen samma obrottsliga giltighet som de motsvarande himmelsskälen, vilkas eviga bestånd och pålitlighet var given. Jorden är världens mittpunkt, kring vilken allt rör sig, men i allt detta är dock människan i medeltidens uppfattning den innersta mittpunkten, mikrokosmos, kring vilken även jordens makter röra sig, Guds avbild, för vilken allt skapat är till, för vilken detta på den Allsmäktiges bud uppstått. Och då människans kroppsdelar voro så exakt grupperade efter det eviga stjärnevalvets uppdelning, var detta en den säkraste visshet för att människan var världen i mikroformat. Teorien vilar på många felslut: därför att huvudet var högst, har man satt det i förbindelse med den första stjärnbilden, och nästa sats blir, att därför att den första stjärnbilden härskar över huvudet, är detta ett bevis för den absoluta sanningen, att den mänskliga organismen är det stora universum i minsta tänkbara förkortning. Det är icke bara astrologien, som gör sig skyldig till bisarra slutsatser. De förekomma inom all vetenskap. Ty astrologien är icke den människotankens hospitalssjuka dotter, som hon gjordes till av den tid, som såg sig nödsakad att rymma upp med alla hennes felsteg. Även astrologien är uppbyggd med kombinationsrikedom och skarpsinne, de två egenskaper, som bruka skattas högst i allt vetenskapligt tänkande. Kardinalfelet var, att hon byggde på felaktiga utgångspunkter.

Djurkretsens tecken härska över människans organ och lemmar, men när månen står i ett visst himmelstecken, då är dettas andel av människan tabu. Det är lyckligt att slå åder under Väduren, Vågen, Skytten och Vattumannen, det är medelgott under Kräftan, Jungfrun, Skorpionen och Fiskarna. Det är farligt under Oxen, Tvillingarna, Lejonet och Stenbocken. Men även om det är bra att slå åder under

Väduren, får detta icke ske på huvudet, ty det står i Vädurens tecken, låren äro tabuerade under Skytten, fötterna under Fiskarna o. s. v. Det är därför som vi i åderlåtningsföreskrifterna funno: gott att slå åder utom på vaden, och tilllagt Vattumannen, medelgott utom på bukpartiet, tillagt Jungfrun; man gör en reservation för det tabuerade kroppspartiet.

Almanackorna av den typ, vi nu stiftat bekantskap med, äro föreskrifter hur människan skall sköta sin hälsa genom åderlåtande. Är det en gammal människa, får man först ta reda på, om det är ny eller nedan, ty i ny — i växande måne — skall man slå åder på de unga — det släkte som växer, i nedan — i avtagande måne — skall man slå åder på det släkte, som redan nått livets middagshöjd. Äro nu aspekterna gynnsamma i övrigt och månen befinner sig i ett gynnsamt tecken, då kan operationen göras, dock icke å den kroppsdel, som himmelstecknen tagit i sitt beskydd. Föreskriften återfinnes redan i en den grekiske astronomen Ptolemaios (100-talet e. Kr.) troligen falskeligen tillskriven skrift Karpos, översatt till latinet under titeln Centiloquium, där den finnes upptagen som punkt 20. Samtliga de här ovan berörda almanackorna från 1400-talet äro också, så långt detta finnes angivet, utgivna av läkare.

En sak, som kunde bereda en del svårigheter vid användningen, var sättet att angiva dagarna, den eller den dagen före eller efter Antonius $^{17}/_{1}$, Apollonia $^{9}/_{2}$ o. s. v., den för hela medeltiden gängse kyrkliga dateringen. Men de nu berörda kalendrarna voro icke avsedda för det läskunniga prästerskapet och för att underlätta deras användning tog man sig för att på kalenderbladet avtrycka en namnlista, och här tillgrep man då gängse listor, sådana som Johan von Gmundens, fig. 2, och andra. Första gången detta sker är å en åderlåtningskalender, fig. 7, från Reutlin-

Fig. 7. 1483 [Reutlingen, Michel Greyff].
Heitz und Haebler, Taf. 40.

gen år 1483. Efter åderlåtningslistan följa uppställda på sex rader de olika månaderna med sina tyska namn. Nu är isen bruten för utvecklingen fram till en verklig almanacka. Redan 1489 finna vi en uppställning, där ena halvan av bladet upptages av den gamla åderlåtningslistan, den andra av det nyinförda kalendariet. Och när vi 1498 erhålla en kalender från Basel, författad av »Docter Hansen Roman Wonecker Statartzer», då har daglistan intagit den främsta platsen.

Efter den vanliga inledningen med angivande av år, söndagsbokstav, gyllental o. s. v. följer kalendariet uppställt i spalter månadsvis, fig. 8. Över varje månad står en initial — D — illuminerad med en bild av månadens sysslor, och uppgifter finnas här om månadens dagantal, nytändningar m. m. sålunda: »Januari har 31 dagar. Första nyet inträffar måndagen efter Sebastian (22 jan.) vid middagen, då klockan är 12.54; dagen är 9 timmar och 16 minuter lång.» Så följer kalendariet. Men åderlåtningsuppgifterna äro flyttade och insatta mera som en anteckning i kanten; innehållet är dock detsamma som förut, och nu kunna vi också med bättre behållning läsa dem: »På torsdag, som är Pauli omvändelse, och fredagen därpå (= $^{25}/_{1}$, $^{26}/_{1}$) är månen i Fiskarna, då är medelgott åderlåtande utom på fötterna. — På lördag och söndag efter Pauli omvändelse (= $^{27}/_{1}$, $^{28}/_{1}$) är månen i Väduren, gott utom på huvudet. — På lördag efter Vår Fru Ljusmässe dag (= $^{3}/_{2}$) är månen i Kräftan, medelgott utom på bröst, mage och lungor. — Fullmånen inträffar tisdag efter Sankt Agatha ($^{5}/_{2}$) på eftermiddagen, då klockan är 8.14 (nu är sålunda åderlåtningsgräns för unga och gamla). — På Sankt Apollonia och lördag därpå (= $^{9}/_{2}$, $^{10}/_{2}$) är månen i Vågen, gott utom på länden. På Sankt Valentin, aftonen och dagen (= $^{13}/_{2}$, $^{14}/_{2}$), är månen i Skytten, gott utom på låret», — o. s. v. månad för månad.

Do man zalt nach Christi geburt. M. CCCC. LXXXXVIII. jar ist G sontag büchstab Und XVII die guldin zal Der romer zall. Indictio genant Zwischē wynachtē vnd der herrē vastnacht VIII woche vnd VI tag Des alleluia nyderlegung wirdt vff sontag vor sant. veltins tag Der erst sontag in der vasten genāt Innocauit wirt vff den vierdē tage des mertzes Der Ostertag wirt vff sontag noch Tiburcii ist d xv tag des a prilles Die crutzwoch vahet an vff mōtag vor sant Urbās tag Der Phingstag wirdt vff sontag vor sant Bonifacius tag Der aduent vahet an vff sontag nechst noch sant andres tag.

Der Jenner hat XXXI. tag

Das erst newe wirt vff mōtag noch sebastiani ze mittag so es. xu. schlecht vnd liiii minuten der tag ist ix. stund lang vñ xvi. minuten

Der Meyer hatt XXXI. tag

Do. V. new wirt am mōtag vor sant Urbās tag vor mittag so es vii. schlecht vnd xxiii minutē Und ist der tag xv. stūd lang vñ xxxiiii minutē.

Der herbstmonat hat XXX. tag

Do IX. new wirt vff sāb stag noch des heyligen crutzes erhebūg tag noch mittag so es xi schlecht vnd xxxvii minutē Und ist der tag xi stūd lang vnd lvi minuten.

Der hornung hat XXVIII. tag

Do ander new wirt vff mitwoch vor sant Mathis tag vor mittag so es. vi. schlecht vñ xxxvi minuten Und ist der tag .x. stund lang vnd lii. minuten.

Der Brachmonat hat. XXX. tag

Do VI. newe wirt am zinstag vor sant Johās tag noch mittag so es vi schlecht vñ xxxiii. minuten Und ist der tag xv. stund lang vnd lj mi.

Der winmonat hat XXX. tag

Do X. new wirt an sant Gallen obent vor mittag so es viii schlecht vñ liii minuten der tag ist x stund lang vnd x minuten.

Fig. 8. 1498. Basel [Michel Furter].

Heitz und Haebler, Taf. 93.

Härifrån är steget helt kort till en Nürnbergsalmanacka för år 1520, fig. 9, och dock betecknar denna nästan en ut- och invändning av kalendern från 1460- och 1470-talen. Utvecklingen hade varit denna: till en början upptogos månskiften och åderlåtningsdagar, därpå insattes djurkretsens namn för åderlåtningsdagarna och sist följde en namnlista för årets dagar. Nu dominerar namnlistan helt och hållet, djurkretsnamnen stå icke längre för åderlåtningsdagar enbart utan för varje dag i året, och månskiften och åderlåtningsdagar äro angivna blott med tecken, skäror och kretsar för de förra, dubbelkors och enkelkors för utvalt och medelmåttigt åderlåtande. Det centralaste innehållet har utbytts från text till bildskrift. Men detta innebär icke, att intresset för månen och åderlåtningen kommit i skymundan, tvärtom medför detta, att nu har almanackan erhållit möjlighet att nå den allra vidaste publik och avsättningsmöjligheterna voro då som nu boktryckets första existensvillkor. Nu behövs det också bara, att de skrivna djurkretsnamnen utbytas mot bilder av Lejonet, Vågen, Fiskarna o. s. v. för att vår egen barndoms almanacka skall vara färdig, fig. 12 och 15.

Till föreskrifterna om åderlåtning ha emellertid i 1520 års almanacka sällat sig sådana av annat innehåll, även dessa angivna i bildskrift. En sexuddig stjärna betyder gott att intaga medicin, ett koppglas betyder gott att koppa och bada, en kruka med lock gott att avvänja barn och ett klöverblad gott att så och plantera. Dessa föreskrifter hade successivt införts under 1400-talets sista årtionden, »artznei nehmen» redan 1474, »koppa och bada» och »så och plantera» på 1480-talet, »avvänja barn» vid 1490-talets slut. In på 1500-talet tillkomma ännu ytterligare ett antal tecken, först bland dem en hand för lämplig tid att framställa frieri eller »att giva sig». Alla dessa saker voro bestämda dels av aspekter-

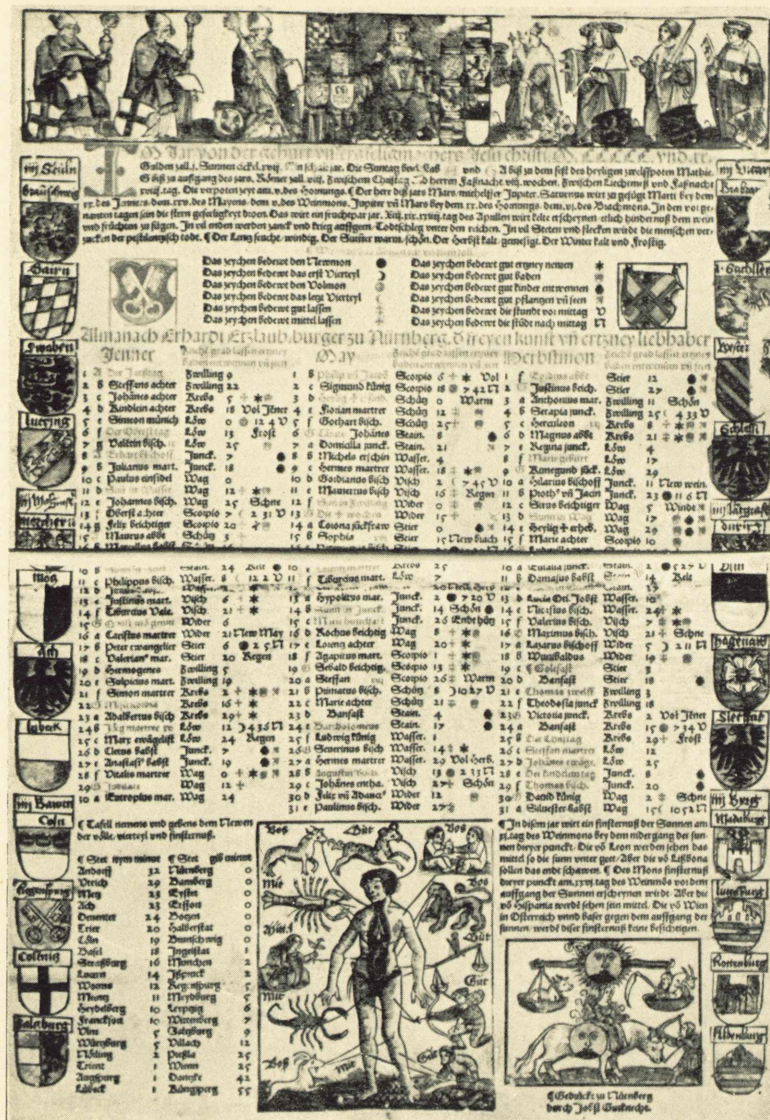

Fig. 9. 1520. Nürnberg, Jofst Gutknecht.
Kungl. Biblioteket i Stockholm.

na dels av månens ställning i zodiaken, och de voro alls icke de enda. Det fanns detaljerade astrologiska anvisningar för de mest skilda ting i livet: göra sällskap, sluta vänskap, hålla bröllop, spela bräde, spela schack, betala skulder, skära naglar, klippa skägget, sy kläder, ge sig på vandring, disputera, undfly eller uppsöka furstar, föra till kvarn, köpa ädelstenar o. s. v., o. s. v. För allt detta skulle man akta i första linjen på månen och djurkretsens tecken. Det var därför icke av en slump, som de senare numera voro antecknade vid var dag i året, tvärtom var detta nödvändigt, om man skulle ha den önskade nyttan av sin almanacka. Aldrig någonsin torde det redan i Moseböckerna förbjudna dagväljeriet ha stått i en sådan kurs som på 1500-talet, och det ligger i själva verket en mycket enkel realitet bakom ett citat från 1596, att »he will not eat his dinner before he hath lookt in his almanacke» (Lodge, Wits Miserie, p. 12).

Till England hade nämligen den nya almanackan av Nürnbergsmodell snart nog letat sig väg. Denna gick över Flandern, och den första hittills kända engelska almanackan är tryckt i Antwerpen 1530; sedan århundradets mitt gjordes dock trycket i England. Uppställningen är helt och hållet tysk, endast tecknen för åderlåtning, badning o. s. v. förete vissa smärre avvikelser. Detsamma är förhållandet i Frankrike.

Nästa steg i utvecklingen betecknas av en kalender av år 1553, utgiven av Christopher Statmio, der löblichen Ertzney Doctor und Physicus der Fürstlichen Stat Koburg, fig. 10. Här ha nämligen predikotexterna kommit till. Det medeltida kalendariets ursprungliga uppgift var att utgöra en lista över de högtider, som skulle firas i kyrkan, och över de helgon, vilkas minne skulle med större mässor eller med enklare commemorationer på bestämda dagar högtidlighållas. Re-

Auff das Jar Christi MD Liij. vnd von Anfang der welt MDXV
ist die gulden zal xv Der Sonnen Circel xxij Sontags buchstab A Römer zinzal xi Zwischen Weyhnachten vnd
Fasnacht 7 wochen gerade Der sibenn Planeten stedt vnd fortgang Auch alle Fest findet man ordenlich yedes an seinem ort verzeychnet

CALENDARIVM CHRISTOPHORI
Stathmionis Der löblichen Ertzney Doctors vnd Physici der Fürstlichen Stat Koburg.

Jenner IANVARP — May MAIVS — Herbstmon SEPTEM
Hornung FEBRVAR — Brachmon IVNIVS — Weinmon OCTO.

Fig. 10. 1553 [Koburg?].
Kungl. Biblioteket i Stockholm.

formationen hade gjort ett slut på mässläsandet, men på söndagarna och några av de största alltjämt bibehållna helgdagarna skulle Guds ord rent och klart predikas. De funktioner, som tillhört det gamla kyrkokalendariet, överflyttas nu, med de modifikationer som betingades av en ny tid, på almanackan. Detta är första ansatsen att ge almanackan ett innehåll utöver dess uppgift som astrologisk-medicinsk handledning. För att kunna nå en så stor publik som möjligt äro predikotexterna angivna såväl i text som bild — en art biblia-pauperum-framställningar.

Ännu en ny fas i utvecklingen betecknar en Augsburgskalender av år 1615, fig. 11. Här finna vi förutom de förut kända tecknen även vissa uppgifter om aspekter, nämligen om Månens konjunktion, kvadratur och opposition till Mars och Saturnus. Det gäller de två onda planeterna och även de dåliga aspekterna. Under de bägge ifrågavarande oppositionerna får man icke, heter det, påbörja någonting, vid Månens opposition till Mars får man heller icke inleda vänskapsförbindelser, i konjunktion till Mars skall man akta sig för krig och stränga människor och fly allt gräl, i kvadratur till Saturnus får du icke så eller plantera och du skall stävja dina begär, framför allt de dåliga. Det är de olyckliga dagarna — dies nefasti, dies atri, Tyko-Brahe dagarna — som på detta sätt anges, men under det att dessa tillförene, åtminstone alltsedan den tidigare medeltiden, varit fast knutna vid vissa månadsdata, ha de nu blivit rörliga enligt astrologiska aspekter.

Viktigare än denna detalj är emellertid ännu en nymodighet, väderleksuppgifterna för årets olika dagar. Även detta är astrologi. Olika planetaspekter i olika himmelstecken ge åska och regn, storm, frost och köld, dimma, torrt och hett väder, töväder, ihållande regn o. s. v. Så utlovar Saturnus

Almanach Auff das Jar/nach der Gnadenreichen Geburt
[illegible] Herren Jesu Christi/M. DCXV Jar. Nach Erschaffung der Welt/ [illegible]
Nach der Sündfluß/ [illegible] Nach einsatzung der Beschneydung / [illegible] Nach Einsatzung der Ostern
vnd Pfingsten/ [illegible] Nach der Aufferstehung Jesu Christi / [illegible] Nach anfang des Römischen
Reichs / [illegible] Im [illegible] Jar der Regierung [illegible] Ist die Gulden Zal / [illegible] Der Sonnen Cir-
ckel/ [illegible] Der Römer Zinßzal/ [illegible] Der Sontags Büchstab/ [illegible] Zwischen Weyhen-
nachten vnd der Herren Faßnacht/ [illegible] Wochen vnd [illegible] Tag. Gestelt durch
Georgium [illegible]/ der Artzney Doctorem vnd Profeßo-
rem Mathematicum zu Augspurg.

Januarius/ Jenner. — Maius/ May. — September/ Herbstmon.

Februarius/ Hornung. — Junius/ Brachmon. — October/ Weinmon.

Fig. 11. 1615. Augsburg, David Francken.
Nord. Museet i Stockholm.

och Månen, liksom Solen och Venus vid konjunktion i resp. Tvillingarna och Stenbocken under vintern dimma och hård vind, frost och köld, Jupiter i Vattumannen i sextilis med Mercurius bebådar blåst och storm. Det hela är uppbyggt efter en mängd detaljerade föreskrifter, men ändå har man — förmodligen efter upprepade erfarenheter — kommit underfund med att systemet kan klicka, och man har garderat sig med en reservation av innehåll, att »dock måste man i sådana naturliga ting icke förgäta, att Gud i sin allmakt kan dirigera det lopp, Han själv nedlagt i naturen sedan världens begynnelse, och kan länka, vända och ändra allt efter sin gudomliga vilja och välbehag, så som detta Hans gudomliga vilja är, liksom man ju ofta erfar, att Han då och då låter vid denna meteor (här = atmosfärisk företeelse) sin allsmäktiga hand våldsamt spåras».

Den astrologi, vi nu möta, visar oss tidens stora vetenskap från en alldeles ny sida, som ett fysiskt system, uppbyggt på vad man då trodde sig veta om naturen — både den organiska och den oorganiska — och dess krafter.

Innan vi gå närmare in på dessa frågor, skola vi ännu en stund följa utvecklingen av själva uppställningen hos almanackan. Samtidigt med den här avbildade utkommo ännu två andra typer, den ena, fig. 12, har djurkretsens tecken betecknade icke i namn utan i bildskrift, den andra, fig. 13, var en helt genomförd bildkalender. Väderleken har nu sina tecken, en figur, som liknar en kam, betyder regn, en sol betyder klart väder, en pil blixt och åska o. s. v. Och i stället för dagarnas namn finna vi helgonfigurer och andra emblemer. När dessa olika slag av analfabetkalendrar ha uppstått kan icke med bestämdhet uppges och heller icke när man första gången brutit om texten till bokformat i stället för den gamla väggtavlan. Egendomligt nog tycks den tyska forskningen

Almanach/ auff das Jahr/ Nach der Gnadenreichen Geburt unsers HErrn JEsu Christi M. DC. XV. Nach Erschaffung der Welt 5577. Im 4. Jahr der Regierung Matthiæ I.

Mit allem fleiß gestellt durch M. Georgium Galgemayr

Fig. 12. 1615 [Augsburg?].
Nord. Museet i Stockholm.

ännu icke ha fått syn på de frågor, som nu sysselsatt oss, den har behandlat de äldsta almanackstrycken från bibliografisk synpunkt, som raritetstryck, men den kulturhistoriska sidan har endast mycket bristfälligt beaktats.

Så mycket kan dock sägas, att när de danska almanackorna efter mönster av nordtyska började utgivas 1570, då existerade redan i Tyskland den lilla boken i sitt karakteristiska kvadratiska format, även om väggtavlorna ännu länge fortlevde jämsides med den. Och vid samma tid voro redan också bilderna för djurkretsen införda. Av samma typ som den danska almanackan är även den äldsta nu bevarade svenska, utgiven av Petrus Olai Vadstenensis 1585, fig. 14. Vi igenkänna de tyska tecknen för föreskrifterna, utfyllda med ytterligare en del, en yxa för skogshygge, ett horn för jakt, en sax för klippa hår, en figur av två bågar som skära varandra för olycksdagar; t. o. m. en del väderleksförutsägelser finnas och även vissa aspekter, här icke som i Augsburgs-almanackan inskränkta till de olyckliga aspekterna enbart. Och skulle något som helst tvivel råda om det tyska ursprunget, upphäves detta vid en blick på namnlängden. Henrik $^{12}/_{7}$, Margareta $^{13}/_{7}$, Anna $^{26}/_{7}$ hava sin typiska tyska placering; hos oss äro motsvarande dagar $^{19}/_{1}$, $^{20}/_{7}$ och $^{9}/_{12}$. Sjusovare har icke sin svenska förläggning till $^{27}/_{7}$ utan är i stället insatt i juni. Knut $^{10}/_{7}$ och Olof $^{29}/_{7}$ finnas visserligen, men Strängnäs-helgonet Botvid $^{28}/_{7}$ och västgötarnas Heliga Elin av Skövde $^{30}/_{7}$ eller $^{31}/_{7}$ saknas.

Sådan almanackan nu präglats, så förblev hon så gott som orubbad genom århundraden, det var blott de astrologiskt betonade märkena som successivt föllo bort. Som exempel välja vi Spoles almanacka från 1690, fig. 15. Kvar stå planeternas aspekter och rörelser, väderleksförutsägelserna och djurkretsens tecken, i sinom tid skulle även deras tur kom-

Der New Corrigierte

Bawern Calender/ als man zehlt nach Christi Geburt/ M. DC. XXXVIII. Jahr/ Ist zwischen Weyhnachten und Herrn Fast-nacht VII. Wochen II. Tag.

Bedeutung der Zeichen.

Der Newmond	Gut Kinder entwehnen	Kalt oder Kühl
Das Erste Viertel	Gut Artzney einnehmen	Schön/hell oder klar
Der Vollmond	Gut Haar abschneiden das bald wächst	Würm oder Geschro
Das Letzte Viertel	Das nicht bald wächst	Donner oder Plitz
Ausserwehlt gut lassen	Wind	Gut Holtz fällen/Viehe schlachten
Mittelmässig lassen	Regen	Unglückliche böse Tag
Gut Schrepffen und Baden	Ungestümm	Sonn in 12. Zeichen
Gut säen und pflantzen	Schnee	

Wenn die Zahl stehet vor dem Mond/ das bedeut die Stund Vormittag/ Stehet sie aber nach dem Mond/ das bedeut die Stund Nachmittag.

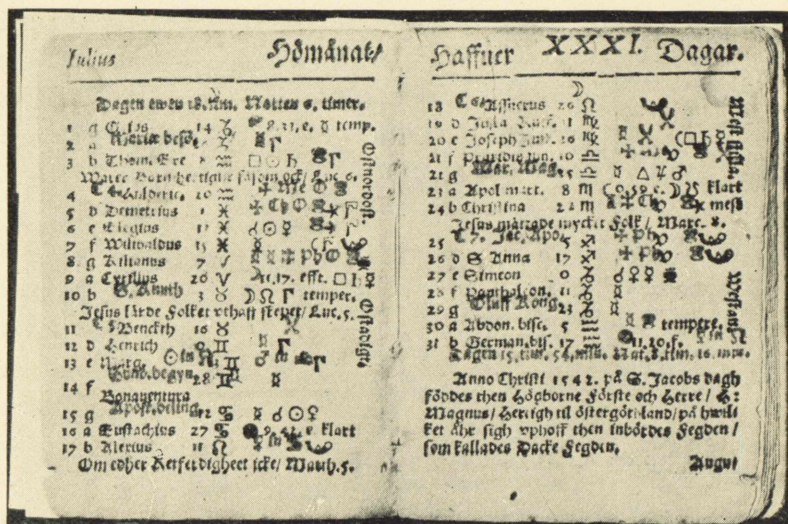
Jenner. New Jar/ 3 König/ Erhard/ Hilari. Anton. Sebastia/ Agnes/ Vincentz/ Paul. bek. IX.

Hornung. Liechtm. Blasius. Dorothea/ Apollonia Valent. Petersstul. Matthi. X

Mertz. Khünigund/ Adrian. Gregorius/ Mitfasten. Gerdraut/ Marie Verkünd. Palmt. XII XIII

Aprill. Ostert. Ambrosius/ Maria in Eg. Tiburt. Georg Ritter./ Marcus.

Fig. 13. 1638. Nürnberg. Georg Endters d. y:s arvingar.
Nord. Museet i Stockholm.

Julius Hömånadt / Haffner XXXI. Dagar.

Anno Christi 1541. på S. Jacobs dagh föddes then Högborne Förste och Herre / H: Magnus / Hertigh til Östergötland / på hwilket åhr sigh vphoff then inbördes Fegden / som kallades Dacke Fegden.

Fig. 14. 1585. Stockholm, A. Gutterwitz.
Kungl. Biblioteket i Stockholm.

ma, men tecknen för att slå åder, koppa, vänja av barn o. s. v. ha fallit bort. Men så är det också nu redan rätt länge sedan almanacksutgivningen gick över från läkarnas händer till astronomernas.

I aspekterna och väderleksförutsägelserna behöll astrologien sina sista landfästen i almanackan. Men dem trodde man ännu på, därför att de alltjämt stodo i samklang med tidevarvets ledande naturvetenskapliga teorier. Elementerna voro de fyra alltsedan antiken välbekanta, eld, jord, luft och vatten; djurkretsens tecken voro också av fyra slag: väduren, lejonet och skytten tillhörde elden, kräftan, skorpionen och fiskarna voro vattentecken o. s. v.; eldtecknen voro till sitt temperament koleriska och till sin natur torra och heta, vattentecknen voro flegmatiska, kalla och fuktiga, jordtecknen — oxen, jungfrun och stenbocken — voro melankoliska,

AUGUSTUS Skördemån. 31. Dag.

rp 4/ 13. ned 7/ 47. Dag 15/ 34. Natt 8/ 26.

1 c Petri Fäng. ... 10. 16. E.
2 d Eleazar ... Rågnachtigt
Om Christi förklaring/ Matth. 16.
3 e 9. Trefal. ... mulit
4 f Dominicus ... Rågn
5 g Oswaldus ... Blåst
6 a Sixtus ... och ostadigt
7 b Donatus ... Wäder
8 c Cyriacus ... Rågn
9 d Romanus ... Blåst
Om the falske Propheter/ Matth. 7.
10 e 8. Trefal. ... 41. F.
11 f Torsten
12 g Clara
13 a Hypolit ... Solsteen åndas.
14 b Elias ... Warme
15 c Wärfrud. ... liufligt Wäder
16 d Isaac ... warme

rp 4/ 54. ned 7/ 6. Dag 14/ 12. Natt 9/ 48.

Om then otrogne Gårdzfougden/ Luc. 16.
17 e 9. Trefal ... 10/ 16. F.
18 f Bruno
19 g Agapetus
20 a Bernhardus ... Rågn och
21 b Anastasius ... Blåst
22 c Timoth ... Warme
23 d Zacheus ... Röntwäder
JEsus gråter öfwer Jerusal. Luc. 19.
24 e 10. Trefal. ... 2/ 20. F. Bartho.
25 f Ludwicus ... Blåst
26 g Irenius ... Rågn
27 a Ruffus ... och mulit
28 b Augustin ... i Några
29 c Joh Decoll. ... Dagar/
30 d Benjamin ... stilla Wäder
Pharisen och Publicanen/ Luc. 16
31 e 11. Trefal. ... 3/ 20. E.

honom wara inkommen uti Wästergöthland medh sin Krijgzhäär/ församblade han i Hastigheet en Håår aff åtskilligt öfwer Folck/ fick dock Seger förste gången öfwer Hertug Magnus Krijgzhärs anförare Wåle/ i thet en Bonde som weste huru lunda han hade stält sin Krijgzmacht uppå ett Berg öfwer Klöswan/ som kallas Måhlklöswen/ widh Wätter/ hwilken Bonde om Natterijdh lät sönder

Fig. 15. 1690. Göteborg, Jöns Rahm.
Nord. Museet i Stockholm.

kalla och torra o. s. v. Även planeterna hade sin natur. Och »allt som runt om på jorden träffas och därpå växer, lever eller svävar, åkrar, trädgårdar, skogar, blommor, örter, träd, frukter, löv, gräs, vattendrag, bäckar, strömmar, sjöar och det stora havet, även människor, djur och annat är underkastat stjärnornas verkningar från ovan och blir med deras influxibus och däri inträngande kraft imbuerat, tingerat och genom desammas kraftiga aspekter och tillsammanstrålningar maturerat, befordrat och vidarebringat». Varje himmelstecken och varje planet har sina bestämda växter, träd, frön, färger och djur sig tilldelade, och även metaller, ädelstenar och jordarter, eftersom luft och vatten tränga in i jorden och äro bärare av stjärnornas kraft till de ting, som befinna sig inne i jorden. Man hade bestämda schemata att gå efter. Så var t. ex. Venus måttligt varm och fuktig, och

den rådde över angelikan, vinstocken, den blå färgen, hjorten, kopparn, diamanten och det kryddade. Saturnus rådde för det sura, Jupiter för det söta o. s. v. Genom allt detta kunde människorna genom händelserna i naturen sluta till vad planeter och konstellationer hade för sig eller vad som försiggick bland dem.

Allt det oväntade eller ovanliga, detta som en gång satt människans eftertanke i rörelse och kanske varit en av de starkaste orsakerna till vantrons uppkomst, allt detta satte astrologien i förbindelse med himmelens makter och tecken. När svalorna flyga lågt, när korpen ropar kraftigt, när myrorna krypa till stacken, när hunden äter gräs, när katten krafsar sig bakom örat, när fisken springer upp ur vattnet, när ljusen spruta och knastra, när elden sprakar hårt, då är det tydor för regn. Allt detta härrör, menar man, av naturliga orsaker. Även djuren bestå av elementer, och dessa påverkas av stjärnorna och deras aspekter, och när de föreha något ovanligt, så förorsakas detta av stjärnorna och av genomträngande luft. Människan, säges det, känner väl till dylika naturliga ting, därför kan hon också med förnuft och förstånd judiciera, och hon gör sig därigenom icke skyldig till någon vidskepelse eller fantastisk uttydning, utan fastmer bevisar hon därmed, att hon härutinnan har mera förstånd än djuren, som väl låta en sådan känslighet förspörjas hos sig, men som själva icke veta vad som händer dem eller vad detta betyder.

Ytterst bottnade en sådan åskådning i den uppfattningen, att jorden var världsalltets medelpunkt och människan dennas herre, det som var utanför i rymden hade kommit till för att tjäna jorden och vad däruppå var, men till sist hade allt skapat tillkommit på Guds bud för att tjäna människan. Copernicus' och Keplers upptäckter blevo revolutionerande

för en sådan uppfattning, men det dröjde ännu en tid, innan astrologiens grepp om sinnena började lossna. Kepler själv var ju en lycklig astrolog. Men när slutligen de magiska band, vetenskapen trott sig kunna skönja mellan jord och himmel, förvandlade sig till det naturliga bandet av ömsesidig attraktion, då var astrologiens öde beseglat. Hela denna process kunna vi ännu avläsa på de gulnade almanacksbladen. Vid slutet av 1400-talet växer det ut på dessa ett astrologiskt florilegium, som under följande århundrade når en yppighet som aldrig förr, under 1600-talet vissnar den ena astrologiska anvisningen bort efter den andra. Vid århundradets slut kvarstodo aspekttecknen ännu, men med det nya seklet var också deras tid ute. Den forna stolta astrologiska världsbyggnaden hade länge stått på förfall och blivit alltmer obebodd. Det var Newtons lag, som kom den att för alltid störta samman. Som gengångare kvarstodo ännu länge väderleksförutsägelserna och djurkretstecknen, de förra till 1870, de senare till 1900.

III.

År 1497 måste inkvisitionen i Bologna efter att blott ha erhållit en försäkran om ånger släppa en läkare Gabrielle da Salò, vilken påstått, att Kristus icke var Gud utan var sonen till Josef och Maria i en naturlig födelse, att han troligen blivit korsfäst på grund av begångna förbrytelser, att den vigda hostian icke var hans lekamen, att han utfört sina under icke av gudomlig kraft utan att de skett genom himlakropparnas inflytelser. Tydligare kan astrologiens ställning i dåtidens bildning knappast uttryckas. Da Salò är som så mången annan i sin samtid ateist, det övernaturliga ger han

en rent materialistisk förklaring och när han kommer till Jesu under, tillgriper han stjärnorna. Astrologien var ingen vidskepelse, ingen tro eller vantro, den var ett vetenskapligt axiom.

Att mot bakgrunden av den astrologiska världsbilden uppfattningen om tillvarons växlingar och om händelsernas orsaker och sammanhang, hela livsåskådningen måste bli en annan än den, nutidens människor äga eller bilda sig, är lätt att inse. Inför olika situationer i livet, när något allvarligt inträffade, när något företag skulle igångsättas eller något beslut skulle fattas, då måste den enskilde fråga sig: vad är det som försiggår eller vad kommer att ske ute i den oändliga världsrymden, ty det är av de gåtfulla krafternas spel därute, som allting på jorden beror. Och astrologien var intet arcanum, ingen de invigdes vishet enbart. Redan på 1300-talet började professurer i ämnet inrättas vid de förnämsta universiteten, och en utbildning i ämnet blev så mycket mera nödvändig som efterfrågan på skickliga astrologer måste hava varit rätt betydlig. Ty icke blott de många renässansfurstarna hade sina astrologer, stundom flera vid ett och samma hov, utan t. o. m. olika städer bestodo sig med egna stjärntydare.

Femtonhundratalets astronomiska upptäckter hade omvärderat jordens roll i universum, men i gengäld hade detta blivit så oändligt mycket större, så oändligt mycket gåtfullare. Detta innebar emellertid alls icke att de astrologiska spekulationerna förlorade fotfäste och slappades. Tvärt om vill det synas, som om detta endast ytterligare ökat deras livaktighet; ju större och för tanken ofattbarare rymden blev, dess fler möjligheter öppnade den för fantasien, i dess större utsträckning kunde man vänta att finna ännu alls icke kända krafter, som utövade sina kosmiska inflytelser på människan.

Och vi träffa i Tyko Brahe och Kepler nya systembyggare, som alltjämt stå kvar på den gamla astrologiska grunden.

Teophrastus von Hohenheim, kallad Paracelsus (1493—1541), själv likt så många andra bildade européer ivrig anhängare av astrologiens läror, yttrar i sin skrift De imaginibus, efter att ha kallat Ptolemaios den bäste astronomus: »Denn das rechte und höchste Geheimnuss der Astronomiae (här liktydigt med astrologi) geht aus der Magica und bedarf keiner Rechnung, auch weder Schreiben noch Lesen: Und ist also leicht und gering, dass es auch die Bauern mögen lernen.» — I verkligheten började man också nu göra det möjligt för folkets bredare lager att läppja på astrologiens ymniga flöden, och år 1508 utkom i Tyskland den första Bondepraktikan. Vad som bjöds här hörde dock icke till den stora vetenskapens modernaste landvinningar, huvudsumman av innehållet var ett antal förutsägelser om det kommande årets väderlek med ledning av de tolv dagarna i julhelgen, och källan för dessa förutsägelser är en »Prognostica Temporum», som brukar tillskrivas den engelske munken Beda venerabilis († 735) och vars förebild ytterst torde vara att söka i antiken.

Bondepraktikan blev en av världens populäraste böcker. I Tyskland har den upplevat minst ett 60-tal upplagor och den översattes till franska, engelska, tjeckiska, holländska, danska, svenska och finska. Redan före 1520 har den första texten erhållit vissa tillägg, i fortsättningen växa dessa ut till allt större omfång och snart nog finna vi hela den astrologiska utläggningen rörande planeternas och djurkretsens egenskaper och deras inverkan på människan vid hennes födelse och i hennes livs skiften. Då den första svenska upplagan utkom år 1662, var den sistberörda typen av Bondepraktikan redan för länge sedan präglad. Den är en orda-

grann översättning av det utländska originalet, blott med den avvikelsen, att den avslutats med ett utdrag ur Rodricus Zamorensis Speculum vitae humanae, men fast den nådde vårt land först ett och ett halvt århundrade efter sin första utgivning på tryck, kom den här att uppleva ett större antal upplagor än någon annanstädes, Tyskland inbegripet. Den har utkommit i över 40 självständiga upplagor och ingår dessutom i utdrag i många av de till ett antal av omkring 75 kända upplagorna av Sibylle Spådom.

Långt innan den första svenska Bondepraktikan utkom hade emellertid allmänheten haft tillfälle att inhämta åtminstone några av de viktigaste astrologiska lärdomarna. Förmedlaren härav var almanackan, som sålunda nu uppenbarar sig i ännu en praktisk funktion. Den uppsats i allmännyttiga ämnen, som alltjämt förekommer i den vanliga »lilla almanackan», är ingen uppfinning av nyare datum. Den har motsvarigheter redan i våra äldsta almanackor från tiden omkring 1600. En av de första uppsatserna var en kritik av den nyligen införda Gregorianska eller Nya stilen. I den av Sigfrid Aron Forsius för år 1608 utgivna almanackan förekommer en uppsats »Een lithen Underwisning om allehanda wahl», som redogör för några av astrologiens praktiska elementa. Följande år återkommer samma uppsats i något omarbetad form och i detta skick återfinnes den sedan t. o. m. år 1614. Den är så typisk för vad man ansåg sig vid denna tid kunna bjuda allmänheten i fråga om nyttig undervisning, att den förtjänar att i sin helhet återgivas. I stället för att trycka av 1608 och 1609 års uppsatser var för sig har jag emellertid arbetat samman dem sålunda, att 1608 års uppsats bibehållits med de delar som 1609 äro strukna, varjämte de partier, som 1609 tillkommo, infogats i den tidigare. Språket har i lämpliga delar modifierats efter nutida riksspråk.

EN LITEN UNDERVISNING OM ALLEHANDA VAL.

Om val i allmänhet.

Gunstige Läsare. På det att de gemene val, som jag i detta kalendarium insatt haver, dig dess bättre till nytta lända månde, ville jag därom först göra en nyttig undervisning och sedan framlägga grunden till flera tings val, som här icke införda äro eller för utrymmes skull införas kunde. Ty först vad åderlåtande och läkande genom drycker eller pilluler anbelanger, om detta icke sker i rättan tillbörlig tid och timme på dagen, kan det lända en mera till ohälsa än hälsa, och det man till sätet driva skulle, drives ofta (till patientens högsta förtret) med uppkastande upp igenom munnen. Och finnes väl sådane trumpne och oförfarne Medici och Livartzter till, som detta icke vilja och ej heller kunnat akta, där dock alla högberömda läkares överster och patriarker, såsom Hypokrates, Galenus, Avicenna, den höge matematicus Ptolemeus och otaliga andra deras efterföljare dem därtill råda. Därför inträffar det också (såsom ett vanligt ordspråk lyder) att en tre års präst fyller snart helvetet och en treårig medikus fyller snart kyrkogården. Ty skall var och en först därom beflita sig att han låter ställa sig sin födelses Thema,[1] därav en medicus kan se vilka tecken av goda eller onda planeter besatta äro.

I de tecken, där Saturnus och Mars eller Drakstjärten stå vid ens födelse eller ock de som äro i det 6:e, 8:e och 12:e himmelshuset, må man sig intet, däruti man lyckas vill, med läkedom eller andra ting företaga. Ty ofta kan ett gott tec-

[1] Thema betyder hos astrologerna himlakropparnas ställning i ett visst ögonblick; thema mundi är himlakropparnas ställning i den stund, då världen skapades, jämf. ovan sid. 24.

ken med god aspekt och lyckosam dag stå antecknat i kalendern. Men samma tecken kan för den ena parten människor vara gott och lyckosamt, för den andra tvärt emot olyckligt, nämligen om de förutnämnda onda planeterna hava det tecknet vid deras födelse besatt.

Men i de tecken, vari Jupiter och Venus, Drakhuvudet eller Pars Fortunae befinna sig, kan man sig alldeles säkert något nyttigt företaga, helst om det tecknet i almanackan befinnes ha en lyckosam aspekt hos sig och icke är en förkastad dag.

För det andra skall man ge akt på det ärende, man vill företaga sig, och dess planet, om denna i sig själv står väl och är i god aspekt med månen, såsom Venus för frieri och bröllop, Jupiter för rikedomar, Merkurius för handel och vandel, färdresor, studerande och dyrbart arbete, Mars för krig, för att köpa hästar, krigsrustningar och värjor, Saturnus för åkerbruk och bergverk etc.

För det tredje. Efter som ärendet bör bliva hastigt eller långsamt uträttat, hastigt med resor och lätt arbete, långsamt med stora byggnader etc., så skall man tecknen därför beakta: mobilia och communia, nämligenVäduren, Tvillingarna, Kräftan, Jungfrun, Vågen, Skytten, Stenbocken och Fiskarna, till hastighet; fixa, nämligen Oxen, Lejonet, Skorpionen och Vattumannen, till långsamhet och stadighet.

Om varje dags val i synnerhet.

1. Om åderlåtande är klart och allom kunnigt, allenast att man för det första efter åldern iakttar tiden på månen, ungt folk i ny, gammalt i nedan, för det andra beaktar komplexioner och för det tredje vilken kroppsdel av varje tecken regeras.

2. Purgation skall ske mest om våren och hösten, sällan i Hunddagarna (utom då stor nöd därtill driver och detsamma gäller om åderlåtande) och i nedanet i Kräftan, Skorpionen och Fiskarne. För melankolisk fuktighet i Vågen och Vattumannen. Och om det skall väl avgå, bör man ge akt på timmen på dagen att icke dessa tecken då äro i uppgående nämligen: Väduren, Oxen, Lejonet och Stenbocken.
3. Vill man så fuktigt utsäde såsom kål, rättika och rovfrö, skall det ske i nedanet, men torrt utsäde sår man lämpligast i växande måne. Så eller plantera träd i växande måne. Ampre växter bör man så, upptaga och lägga i förvar när månen är under jorden.
4. Det du vill bruka emot huvudvärk, det skall du taga upp i sista kvarteret.
5. Man bör gälla och runna i nedanet på de dagar, då det är gott åderlåtande.
6. Det är gott att avvänja barn när Månen är i Väduren, Oxen, Jungfrun och Stenbocken utan ond aspekt. I Tvillingarne bli barnen kräslige. I Vattumannen och Fiskarna få de lust till fiskmat. I Oxen, Jungfrun och Stenbocken vilja de gärna äta jordväxter och allehanda frukter. I Lejonet och Skytten bliva de snåla på kött.
7. Gott att fånga och skjuta fåglar i Tvillingarna, Jungfrun, Skytten och Fiskarna.
8. Man bör taga arv i Oxen och Lejonet.
9. Man skall begära och mottaga ämbete när Solen är i Väduren eller Lejonet, eller Månen i Oxen eller Kräftan, Solen högst på himmelen, och Jupiter i uppgången, och det 11:e och 2:a huset stå väl.

10. Göra loss för att segla i Kräftans senare del och i Fiskarne, dock att icke Mars har någon aspekt till Månen. Undfly alldeles Tvillingarne och Kräftans förra del intill den 20 gr., där Orion och båda Hundstjärnorna äro. Item den 17:e av Vågen, som svarar mot Arcturus. Res till lands i Oxen, Lejonet eller Vattumannen. Vill du hastigt resa så gör det i Väduren, Tvillingarna, Jungfrun eller Skytten. Akta dock på vilket tecken av dessa, som tjänar dig allra bäst enligt din födelsestund.
11. Låt icke skära dig kläder, ej heller tag dem först på dig när Månen är i Skorpionen helst fram emot den tid, då han är full, och om Mars något ser efter honom. Ty de slitas snart av någon olycka sönder.
12. Klipp får i växande måne.
13. Skär säd och bryt löv i nedanet.
14. Vill man låta hugga något virke, varav man något starkt och varaktigt göra vill, skall det ske i blåaste nedanet, allra bäst i december månad och januari månads begynnelse, när månens lopp så faller om året.
15. Hugg bränneved i växande måne när Månen är ovan jorden, i Jupiters eller Venus' aspekt, ty då både brinner den väl och giver glöd, och skogen växer snart igen efter den.
16. Börja icke timra, snickra eller snida när Månen är i Skorpionen eller Fiskarna.
17. Man bör fundera hus och boflytta i växande måne, helst i Oxen, Lejonet och Vattumannen, därest icke ond aspekt är.
18. Slakta, brygg och baka fram emot fullmånen.
19. Tag ler och mossa till byggnader i blåaste nedanet, eljest växer ohyra, syrsor och vägglöss däri.

20. Tvätta icke kläder i Stadbracket eller Solvarvet i den vecka, då Solen ingår i Kräftan och Stenbocken, eller i varje månad, då Månen är i Lejonet och Skorpionen, ty de falla därav sönder.

*

Någon vidare kommentar torde vara obehövlig. Det må blott tilläggas, att åtskilligt av det, som i senare tid upptecknats från folkmun som skrock, mycket väl kan vara astrologisk fallfrukt, liksom det också är otvivelaktigt, att astrologien uppmärksammade såväl vidskepelser som andra tydor och märken, vilka den inordnade i sina system och åt vilka den sökte ge en vetenskaplig förklaring.

IV.

Det återstår oss ännu att i några ord beröra den detalj hos almanackan, som var vår första utgångspunkt, namnlängden. Att i varje enskildhet följa hur den namnlängd uppstått, som möter oss i vår första svenska almanacka, kan icke ske utan forskningar i olika tyska bibliotek, ty några publikationer härom synas ännu icke stå att erhålla. Vad som med tämlig visshet kan sägas är, att såväl i 1585 års almanacka som i större delen av 1600-talsalmanackorna namnlängden mycket bestämt pekar på södra Tyskland, den del av världen, som blev boktryckarkonstens vagga, om än icke dess egentliga födelseort. Att namnlängden är sydtysk till sitt ursprung är därför lika naturligt, som att den kunnat vara mellansvensk, därest boktryckarkonstens hemland varit Mälardalen. Ty när almanackor sådana som den förut sid. 31 avbildade Nürnbergsalmanackan erhöllo efterföljare i Frankfurt, Lübeck, Köpenhamn eller Stockholm, då var det deras praktiska funktioner, de medicinska och ekonomiska anvis-

ningarna, som voro huvudsaken. Namnlängden var blott en hjälpreda, och då denna numera också nådde protestantiska länder, för vilka katolska helgdagar voro en styggelse, blev detta en ytterligare anledning till att man nöjde sig med det namnskick, som utbildats vid de stora tryckerierna i Nürnberg, Augsburg, Basel, Strassburg m. fl. st. Namnlängden liksom almanackan i sin helhet blev en importvara, som med boktryckeriet gick från stad till stad.

Av de tidigaste nordiska almanackorna är den danska (1570) den som trognast följer den sydtyska förebilden. Man söker här förgäves sådana typiska danska dagar som Knut Lavard $^{7}/_{1}$, Lucius $^{4}/_{3}$, Theodgard-Thöger $^{30}/_{10}$, Villhad $^{8}/_{11}$, än mindre kunna vi vänta något av de norska lokalhelgonen Magnus $^{16}/_{4}$, Halvard $^{15}/_{5}$, Svithun $^{2}/_{7}$, Thorlak $^{23}/_{12}$. De enda nordiska helgonen äro Knut Konung $^{10}/_{7}$ och Olof $^{29}/_{7}$; Margareta $^{20}/_{7}$ förekommer på den kontinentala kalenderns vanliga dag $^{13}/_{7}$, Anna på den $^{26}/_{7}$, ej på den nordiska $^{9}/_{12}$, Birgitta $^{7}/_{10}$ heter Servius, alltsammans detaljer, som understryka den första danska almanackans beroende av utländska förebilder.

En något mera nationell färgläggning ha de första svenska almanackorna. Här finna vi redan 1585 Knut Hertig $^{7}/_{1}$, Henrik $^{19}/_{1}$, Sigfrid $^{15}/_{2}$, Halvard $^{15}/_{5}$, Erik $^{18}/_{5}$, Eskil $^{12}/_{6}$, Knut Konung $^{10}/_{7}$, Olof $^{29}/_{7}$, Brita $^{7}/_{10}$. Av dessa äro år 1600 Knutsdagarna försvunna, men i stället ha nu inträtt »20-dag Knut» $^{13}/_{1}$, Eriks och Eskils translationer $^{24}/_{1}$ och $^{6}/_{10}$ samt Brynolf, ehuru icke på den riktiga dagen $^{6}/_{2}$ utan på translationsdagen $^{16}/_{8}$. Men denna fernissa viker snabbt, 1603 äro nyheterna från 1600 åter borta, och 1605 saknas Henrik, Sigfrid, Eskil, Olof och Brita. Det enda nordiska helgon som står kvar är Sveaväldets gamle skyddspatron, Sankt Erik.

Snart förnimmas emellertid andra toner. Det är i den förut berörda Forsii almanacka för år 1608. Forsius var nyländning, född i Helsingfors på 1550-talet. Han blev 1608 astronomie professor i Uppsala, 1612 kungl. astronom och dog som kyrkoherde i Ekenäs 1624. Det mest påfallande i 1608 års almanacka är att den saknar hel namnlängd. Den är uppställd efter det medeltida kalendariets mönster med namn endast på vissa dagar, 13 dagar i januari, 10 i februari, 5 i mars o. s. v., och en närmare granskning ger vid handen, att det huvudsakligen är det finländska kalendariet som fått tjäna som förebild. Henrik är förlagd till $^{20}/_{1}$, ej såsom i stiften väster om Bottenhavet till $^{19}/_{1}$, och $^{18}/_{6}$ förekommer en ny Hindricksmässa, biskop Henriks translation, som i samtliga nordiska stift blott firades i Åbo. Andra åbokaraktärer, som blott återfinnas i Forsii almanacka, äro Margareta $^{13}/_{7}$ och Anna $^{15}/_{12}$, varjämte $^{1}/_{7}$ bär namnet Enwaldzmässa efter ett senmedeltida helgon, Envald, som synes haft en lokal dyrkan i Borgå.

Det är en avsiktligt nationalistisk tendens i Forsii almanacka, och denna blev ytterligare framhävd genom att flera av de nya namnen upptogos i sina bland folket gängse former: Tjugonde dag $^{13}/_{1}$, Tönne (Antonius) $^{17}/_{1}$, Agda (Agata) $^{5}/_{2}$, Dordre (Dorothea) $^{6}/_{2}$, Thoom (Thomas) $^{7}/_{3}$, Bengt (Benedictus) $^{21}/_{3}$, Jören (Georgius) $^{23}/_{4}$, Malin (Magdalena) $^{22}/_{7}$, Elin (Helena) $^{31}/_{7}$, Larsmässa (Laurentius) $^{10}/_{8}$, Mormässa (Marie födelse) $^{8}/_{9}$, Söffring (Severinus) $^{23}/_{10}$, Barbro (Barbara) $^{4}/_{12}$ m. fl. Åtskilliga av dessa namn låta för våra öron hemvanda, därför att de nu allmänt ingått i språkbruket, med andra har detta icke blivit fallet. För samtliga gällde, att då de infördes i almanackan, var detta ett ytterst radikalt grepp, men det uppbars av det starka nationella patos, som nu började fylla landet och som fick sin första blomstring under Gustaf

II Adolfs regeringstid. — Det var samma patos som ledde Johan Buræus till utgivandet år 1611 av hans Runa-ABC-bok, vilken avsåg att redan vid den första barnaundervisningen inlära runkunskapen, helt visst med det slutmålet, att man så småningom skulle kunna trycka landets egen litteratur med dess egna runska bokstäver.

De svenska namnformerna blevo aldrig mer än ett experiment. Redan 1609 har Forsius uppgivit dem och ersatt dem med de konventionella latinska formerna. Men Åbostiftets namnlängd kvarstod i alla de almanackor, Forsius sedermera utgav, även om luckorna så småningom blevo allt tätare utfyllda med namn hämtade från de annars gängse almanackorna, som utgåvos i Stockholm av den tyske professorn David Herlicius. Den av Forsius inledda traditionen fortsattes av Nicolaus Niurenius och Petrus Schomerus t. o. m. 1636, men efter denna tid återgår man helt och hållet till det tyska schemat. Att detta var fallet med de tyska almanacksutgivarna är icke ägnat att förvåna, men de svenska skilde sig knappast från dem. Belysande för situationen är, att den norrländske prästmannen Olaus Graan i sin första almanacka 1647 har Henrik för $^{19}/_{1}$, men de två följande åren heter dagen Pontianus; Erik, Eskil och Olof ha sina vanliga dagar, men Birgittadagen $^{7}/_{10}$ heter 1647 Amalia och följande år Servius. Näste svensk är Magnus Celsius 1658—61. Första året har han visserligen Sigfrid $^{15}/_{2}$ och t. o. m. Botvid $^{28}/_{7}$, men de följande åren äro de ersatta med Faustin och Panthaleon efter tyskt mönster. Så följer Spole 1662—64, 1671—1700. Schemat är i huvudsak oförändrat. Svenska namn äro Henrik $^{19}/_{1}$, Sigfrid $^{15}/_{2}$, Erik $^{18}/_{5}$, Eskil $^{12}/_{6}$, Olaus $^{29}/_{7}$, Birgitta $^{7}/_{10}$, men annars är kalendariet tyskt, bl. a. med Margareta och Anna placerade på sina icke svenska dagar $^{13}/_{7}$ och $^{26}/_{7}$. År 1692 utgav han en Computus ecclesiasticus,

där bl. a. de rent svenska dagarna Erik translatus $^{24}/_{1}$, Hemming $^{22}/_{5}$, David $^{25}/_{6}$ och Brynolphus $^{16}/_{8}$ voro intagna, men dessa avsatte inga spår i hans almanackor.

En omsvängning i svensk riktning kan emellertid just vid denna tid iakttagas, fast denna icke synes vara föranledd av Spoles Computus utan av Rudbecks Atlantica. Den våg av nationalism, som vi bevittnade vid århundradets början, följdes vid dess slut av en ny, starkare än den förra, kanske den starkaste och den mest entusiastiska, som vårt land någonsin upplevat, grundad som den var i den rent yttre förutsättningen härför, som den svenska stormaktstiden utgjorde.

Mycket betecknande för denna nationella självkänsla är den diskussion, som fördes om införandet av den nya, gregorianska tideräkningen. Genom bullan »Inter gravissimas» hade påven Gregorius XIII den 24 febr. 1582 genomfört den reform för tideräkningen, som än i dag är gällande inom hela Västeuropa. Till en början genomfördes reformen emellertid endast inom den romersk-katolska kyrkan. Såsom ett påvens verk kunde den icke vinna luteraners och kalvinisters gillande. Man såg däruti ett medgivande åt påvekyrkan; ett införande av den gregorianska kalenderreformen skulle bli ett osvikligt första steg till den katolska lärans återinförande. Att tideräkningen var på tok var dock uppenbart, och därför sökte Spole att få genomförd en reform att införas fr. o. m. år 1700, avseende att avlägsna svårigheterna med samma medel som den gregorianska reformen, men skild från denna genom att året skulle ta sin början 10 dagar före det gregorianska året eller precis vid vintersolståndet, »från hvilket de gamla sveo-gothi började året».

Saken blev avstyrd framför allt genom den danske astronomie professorn O. Römers koncilianta ingripande. Hans brev till Spole den 11 april 1699 är mycket skickligt formu-

lerat, och jag kan icke neka mig att därur anföra bl. a. följande: »Så vitt jag förstår», skriver Römer, »äro de två grunderna för din reform så solida och fasta, att de fullständigt tillfredsställa religionen och astronomien, och de som rättvist bedöma detta, kunna icke underlåta att ge sitt gillande. Du kommer nämligen att göra en tjänst, som bringar oss ära här i Norden, om du offentliggör dina tankar angående detta ämne, så att utlänningarna kunna få se, att om också här saknas en Gregorius, som kan ålägga sitt rike en rationell tideräkning, så fattas det ej en Lilius och Clavius, som ha den strax i beredskap och förstå att belysa och förbättra den genom nya uppfinningar. Men, Clarissime Domine, lika säkert som dina beräkningar äro solida, lika tvivlande är jag, om regeringarna någonsin skola införa någon ny metod, huru fulländad den än är. Så uttröttade äro de vid den oreda, de båda stilarna åstadkomma, att de, tror jag, skulle föredraga ett enda sätt över hela Europa att beräkna tiden, om det också är felaktigt, framför två som äro nästan riktiga men något skiljaktiga.» — Nog av, frågan fick förfalla och ännu fick man i över 50 år nöja sig med den Gamla stilen. Men då Spole ville införa en reform, som till en av sina kärnpunkter skulle ha den, att man vid solstitio brumali eller vintersolvändningen skulle »begynna nyåret och hålla julfesten, som våra gamla förfäder i Sverige, Danmark och Norge i förtiden gjort hafva», så höra vi säkert icke fel, om vi däri förnimma återklangen från de Rudbeckska Atlantisfanfarerna.

En, om ock svag, spegling härav ger oss även almanackornas namnskick. I Samuel Krooks almanacka 1691 uppträda nu för första gången sedan 1600 Eriks och Eskils translationer $^{24}/_{1}$ och $^{6}/_{10}$, och under närmast följande tid ända fram till 1709 införas successivt följande namn, som nu bli varaktigt

bestående: Henrik $^{19}/_{1}$, Erik transl. $^{24}/_{1}$, Sigfrid $^{15}/_{2}$, Erik $^{18}/_{5}$, Hemming $^{22}/_{5}$, Eskil $^{12}/_{6}$, David $^{25}/_{6}$, Knut Konung $^{10}/_{7}$, Margareta $^{20}/_{7}$, Sjusovare $^{27}/_{7}$ (flyttad från sin tidigare tyska placering $^{27}/_{6}$ till sitt medeltida svenska datum), Botvid $^{28}/_{7}$, Helena $^{31}/_{7}$, Birgitta $^{7}/_{10}$ och Anna $^{9}/_{12}$, varjämte Knut $^{13}/_{1}$ hade givits sitt äkta svenska namn »20:de-dag Knut». Eskil transl. $^{6}/_{10}$ hade dock utbytts mot Bruno.

De bägge tidpunkterna 1691 och 1709 stå i ett misstänkt nära sammanhang till två av Krook utgivna skrifter: »Svenskt åg Runskt Calendarium — — — samt en kort förklaring öfwer Runstafwen åg des Figurer», utgiven år 1690, samt »Specimen Calendarii ecclesiastici», utgiven 1708. Den första skriften är uppenbarligen inspirerad från Olof Rudbecks året förut utgivna andra del av Atlantican, där han ägnar ett betydande utrymme åt runstaven. I denna ville Rudbeck se ett av de ärevördigaste dokumenten för svenskarnas urgamla besittning av sitt land, därför skulle nu kunskapen om denna forntida, i trä skurna kalender återupplivas och återbördas till folket, en strävan liknande den som låg bakom Buræi Runa-ABC vid 1600-talets början. Den som gjorde detta återbördande till sin uppgift var Krook, men studiet av runstavens märkesdagar och dessas namn bland allmogen förde honom också så småningom till de medeltida kalendarierna. Och så synes runstavsstudiet ha blivit den egentliga impulsen till det anläggande på namnlängden i almanackan av en nationell fernissa, som sedan blev bestående fram till år 1900.

Under 1600-talet hade sålunda vid sidan av varandra funnits två olika kalendrar, den ena den tryckta almanackan med sitt ursprungligen sydtyska namnskick, den andra en rent folklig kalender, en bondealmanacka, som bestod i folkminnet självt och det stöd, detta erhöll av runstaven. Fast

det nu icke kan påvisas, är det dock högst sannolikt, att denna har sina rötter i en tid före kristendomens införande. Under medeltiden har den emellertid ecklesialiserats till den grad, att de olika bygdernas runstavskalendarier ge en trogen avspegling av kalendarierna för helgondyrkan och mässor inom de olika stift, dit de ifrågavarande bygderna höra. Vid runstavens dagar hade folket sina märken och sedvänjor knutna, men dessa dagar hade ingenting med de tryckta almanackorna att göra. Markusdagen, Midsommardagen, Jul, Mikeli och många andra högtids- och märkesdagar förekommo såväl i almanackan som på runstaven, men detta berodde på att de voro så betydelsefulla, att de förekomma i alla kalendarier i kristenheten. Men det fanns andra, Knut med lien, Eskil med rovorna, Anna med kannan, som voro okända för almanackans författare, men som voro betydelsefulla i folkets ekonomiska liv, och dit hörde också en hel del gamla marknadsdagar, Hindersmässa, Siffermässa, Ersmässa o. s. v.

Redan före år 1600 och sedan vid upprepade tillfällen under 1600-talet hade en och annan lärd bedrivit efterforskningar efter runstavar, men det stora monumentalverket över denna i verklig mening svenska folkkalender blev och är alltjämt Atlantican. Och nu glider runstaven in i lärdomen. Den tas upp av Krook, som söker sprida kunskapen om den bland allmänheten och samtidigt förbättra dess kalendariska ofullkomligheter. 1708 har den nått upp till den akademiska katedern. Då försvaras i Uppsala under Peter Elvius' presidium en avhandling, Idea scipionis runici, och 1714 föreläser Elvius över samma ämne.

Det senare 1600-talet ger oss många exempel på hur man nu börjar att som aldrig tillförene hålla det redliga svenska vadmalet i heder. Så glider också nu allmogekalendariet upp

till ytan, och sålunda kom det sig, att det till sist blev den urgamla svenska, i trä skurna bondealmanackan, som skulle komma att ge de lärda 1600-talskretsarnas utifrån komna, tryckta almanacka dess svenska utseende. Om den stämning, som bär upp denna strävan, vittnar följande dikt ur ett av de kompendier från Elvii föreläsningar 1714, som bevarats till våra dagar:

»Hvad allmanachor ha i stora pappersknippor
Det finnes allt utj wår korta Runestaf.
Man honom årlig ock på trycket lägga slipper,
Den man, som honom först i klara ljuset gaf,
Bör af hvar rättsint själ i stadigt minne bäras,
Så länge Stafvar än i Svea Rijke skäras.
Han wisar tidzens lopp och alt så märkligt lagar,
Han jämkar åhrsens tid i rad så jämt och rätt,
Han visar månader, han visar veckor, dagar,
Han tecknar helgars dyrd med sina märken rätt,
Och det som än är mer, han stöder matta fötter,
Hvem må vid tjänsten hans då nånsin varda trötter?»

Klart genomförd var nationaliseringen av almanackan ännu icke. Ännu fram till 1749 var almanacksutgivningen i stort sett ett enskilt företag, och utgivarna hade fria händer att uppställa sina alster som de ville, blott de astronomiska uppgifterna voro pålitliga och framför allt påsken och marknaderna voro riktigt angivna. Sedan Vetenskapsakademien sistnämnda år erhållit uteslutande privilegium på almanackan, skaffade den snart nog också Kungl Maj:ts fastställelse av de där förekommande namnen. Den namnlängd, som då fastslogs, var i huvudsak densamma som den, vilken utbildats omkr. 1700, och sådan förblev den sedan — blott med de förändringar, som förorsakades av det kungliga husets namn — under de närmaste 150 åren.

Men därför hade frågan om en reformerad almanacka ingalunda varit vilande. Såsom inledningsvis antyddes, hade Vetenskapsakademien 1831 tagit ett initiativ till en modernisering av namnlängden, vilket bl. a. motiverades med den omständigheten, att varje dag i kalendariet bar ett eget namn, vilket ofta föranlät »glädjefester inom familjen i anledning av namnsdagar». Det viktigaste resultatet härav blev att Vitterhetsakademien genom domkapitlen icke blott införskaffade upplysningar om namn, som i olika bygder voro särskilt omtyckta, utan också erhöll en mycket värdefull samling av uppteckningar rörande märken och sedvänjor, som av allmogen anknötos till olika dagar under året. Någon förändring i almanackan inträffade dock icke, och nu fick namnfrågan ånyo vila till år 1874, då den upptogs till behandling i tidskriften Förr och Nu (1874, sp. 219—223) av antikvitetsintendenten P. A. Säve i Visby. Nu skulle det göras storstädning med avskaffande av alla moderna namn, bland vilka inrymdes t. o. m. sådana som Reinhold, Tekla, Sara m. fl., och i stället skulle de nu brukliga namnen insättas och så naturligtvis forntidens gudar och gudinnor, Odin, Njord, Tyr, Frigg, Urda, Gefion, Mimer o. s. v. Och i detta Pantheon beredde Säves lokalpatriotism även rum för sådana namn som Tjelvar, Gute, Guta m. fl. Två år senare framställdes ett nytt förslag av redaktör A. Gumælius i Örebro, tryckt i 1:a numret för år 1876 av Allehanda för folket, vilket förslag innebar en väsentlig modifiering av det Säveska. Förmodligen var det de Säve-Gumæliuska förslagen som uppkallade Hans Hildebrand till ett inlägg i saken i Vitterhetsakademiens Månadsblad 1879, och härmed var frågan ännu för en tid bragt till tystnad eller till dess redaktör V. E. Öman i Örebro 1898 ånyo utgav ett förslag till en ny almanacka, huvudsakligen byggt på det Gumæliuska försla-

get 1876. Så kom samtidigt med motionerna till 1899 års riksdag ännu ett reformförslag i skriften Svenska Dopnamn av kanslirådet Fredrik Sander. Nu nådde frågan äntligen till ett avgörande.

När Johansson i Berga motionerade till 1899 års riksdag om avskaffandet av djurkretsens tecken, vände han sig, utan att han själv visste det, just mot det, kring vilket hela almanackan en gång vuxit upp, åderlåtningsföreskrifterna enligt månens vandring på himlavalvet. Så följde den Carlson-Almqvistska motionen om ny namnlängd. Och när det nya seklet gick in, då — men först då — hade den slutgiltiga förvandlingen ägt rum från sydtyskt medicinskt vademecum till svensk kalender.

LITTERATURANVISNINGAR

Beutel, Tobias, Arboretum mathematicum, 1669.

Boll, Franz, Sternglaube und Sterndeutung, 4. uppl., Leipzig-Berlin 1931.

Bosanquet, Eustace F., English printed Almanacks and Prognostications, London 1917.

Champier, Victor, Les anciens almanachs illustrés, Paris 1886.

Des Himmles Lauffes Wirckung und Natürliche Influentz der Planeten, Gestirn und Zeychen etc., Frankfurt a. M. 1551.

Drechsler, A., Astrologische Vorträge, Dresden 1855.

Forsius, Sigfr. Ar., Prognoseis Astrologicæ eller Stiernornas och Förmörkelsers betydhande i gement, Stockholm 1609.

Gilbert, Otto, Die meteorologischen Theorien des griechischen Altertums, Leipzig 1907.

Heitz, P., & Haebler, K., Hundert Kalender-Inkunabeln, Strassburg 1905.

Hellmann, G., Die Bauern-Praktik, Berlin 1896.

— Wetterprognosen und Wetterberichte des XV. und XVI. Jahrhunderts, Berlin 1899.

— Beiträge zur Geschichte der Meteorologie I—II, Berlin 1914, 1917. Däribland Nr 1, Aus der Blütezeit der Astrometeorologie; Nr 7, Die Witterungsangaben in den griechischen und lateinischen Kalendern; Nr. 8, Die Wettervorhersage im ausgehenden Mittelalter.

Hierta, Per, Den äldsta kända svenska almanackan för år 1585. — Nord. tidskr. för bok- och biblioteksväsen VIII, Stockholm 1921, sid. 35—38.

Klemming, G. E., och *Eneström, G.,* Svenska almanachor, kalendrar och kalendariska skrifter intill 1749, Stockholm 1878.

Libra, C. Aq., Astrologie, Ihre Technik und Ethik, 3. uppl., Amersfoort 1922.

Nilsson, Martin P., Sonnenkalender und Sonnenreligion. — Archiv f. Religionswissenschaft XXX, Leipzig-Berlin 1933, sid. 141—171.

Nisard, Charles, Histoire des livres populaires I, Paris 1854, sid. 1—150.

Nordenmark, N. V. E., Anders Spole. — K. Svenska Vetenskapsakademiens årsbok för år 1931, Stockholm-Uppsala 1931, sid. 401—504 (rör. Spoles kalenderreform, sid. 485 ff.).

Nyrop, C., Danmarks Almanacker. — Skandinavisk Bogtrykker Tidende 1872, Köpenhamn, sp. 160—167, 177—183.

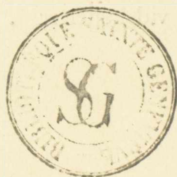
Pipping, Fr. W., Historiska bidrag till Finlands Calendariografi I—III, Helsingfors 1858—1862 (rör. Sigfr. Ar. Forsius).

Rantzau, Henrik, Opusculum astronomicum, Wittenberg 1593(?).

INNEHÅLL

IV.

AVBILDNINGAR

Pris kr. 2:75.

Kungl. Boktr. Sthlm 1933
330780

